

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwen-geschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.vrouwengeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl
Sophie Bollen (hoofd- en eindredactie)
Susan Hogervorst (eindredactie)
Cath van Meurs
Eva Midden
Inge-Marlies Sanders (penningen)
Hilde Timmerman

Redactieadres

Sophie Bollen
VUB/Vakgroep Metajuridica
Pleinlaan 2
1050 Brussel
E-mail: sbollen@vub.ac.be
Tel. 02-6291495

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.vrouwengeschiedenis.nl
Voor privé-personeel bedraagt de contributie €25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering. Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.
U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-girnummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Anneke Mulder-Bakker (voorzitter)
A.B.Mulder-Bakker@rug.nl
Machteld De Metsenaere (vicevoorzitter)
Machteld.De.Metsenaere@vub.ac.be
Eveline Buchheim (secretaris)
secretarisvvg@yahoo.com
Maaïke Messelink (penningmeester)
maaike.messelink@gmail.com
Annemieke Windt (website)
annemieke.windt@hetnet.nl
Evelien Rijsbosch (IIAV)
E.Rijsbosch@iiaav.nl
Renée Beukers (onderwijs)
beukers@edith.nl
Mieke de Vos

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), www.iiaav.nl

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: AM-groep, Hoofddorp
Foto omslag: Portret van een jonge vrouw uit de stad Arsinoë (Egypte), 2e eeuw n.C.

In dit nummer

/ Oudheid /

- 3 Vrouwen en taksen in Ptolemeïsch Egypte
Willy Clarysse

/ Interview /

- 7 Een nieuwe hoofdredactrice
Hilde Timmerman

/ Nederlands-Indië /

- 10 Het debat over verloskundige hulp in Nederlands-Indië, 1875-1900
Liesbeth Hesselink

/ Technologie /

- 13 Het succes van de wasmachine
Carianne van Dorst

/ Rechtsgeschiedenis /

- 16 De toegang van vrouwen tot het gerecht
Eva Schandevyl

/ Oudheid /

- 19 Het broer-zushuwelijk in Romeins Egypte
Sofie Remijnsen

/ Literatuur /

- 22 Het vergeten sociale, feministische en artistieke engagement van Céline Dangotte (1883-1975)
Christophe Verbruggen en Julie Carlier

/ Rechtsgeschiedenis /

- 25 De negentiende-eeuwse echtscheiding als legitimerende praktijk
Josephine Hoegaerts

/ Recensies /

- 28 De vrouwen van Mussolini
Zonneke Matthée
29 De gezusters Van Vloten
Geraldine Reymenants

30 / Onder de loep / Elkie Jordans

31 / Service en Nieuwe Boeken /

Onder historicae

Gek van (gender)geschiedenis

Een nieuwe lente, een nieuw geluid. Dit geldt zeker voor deze *Historica*. De redactie onderging een flinke gedaanteverandering en ik mocht het roer van Mariken Schuur overnemen. Een nieuwe hoofdredactrice betekent ook nieuwe ideeën en plannen, die ontvouwen ik in een interview in dit nummer. Toen ik het interview nalas, vond ik het er nogal sterk uitkomen hoe gek ik ben – zeg maar gerust: bezeten – van (gender)geschiedenis. Het hoofdredacteurschap is voor mij een mooi alibi om niet alleen professioneel maar ook nog eens in mijn vrije tijd met geschiedenis bezig te zijn. Om interessante mensen te ontmoeten die dezelfde passie delen. Om op de hoogte te blijven van de laatste ontwikkelingen op het gebied van vrouwen- en gendergeschiedenis. En daarbij steeds weer tot het besluit te komen dat vrouwen-/ gendergeschiedenis bestlist nog toekomst en dynamiek heeft. Een stelling die voorwerp van discussie zal zijn op onze jaarlijkse Algemene Ledenvergadering in april.

In het interview ben ik vergeten een bijkomende intentie te vermelden. En die bestaat eruit om de andere tijdsperiodes buiten de nieuwste geschiedenis, meer aan bod te laten komen. Met twee artikelen over het oude Egypte wordt deze belofte kracht bijgezet. Dat het voor oudheidkundigen niet steeds zo voor de hand ligt om hun tijdsgewricht vanuit een genderperspectief te bestuderen, blijkt uit het artikel van Willy Clarysse. De schaarste en aard van de bronnen laten dit niet steeds toe. Toch onthullen op het eerste zicht saaië belastingslijsten wel het een en ander over de positie van de vrouw in de Ptolemeïsche maatschappij. Dat Griekse Egyptenaren op grote schaal infanticide toepasten op vrouwelijke baby's bijvoorbeeld. Even schokkend – althans toch voor de dag van vandaag – is de praktijk van het broer-zushuwelijk in Romeins Egypte. Sofie Remijnsen toont hiermee aan dat het incesttaboe toch niet zo universeel is als algemeen wordt aangenomen.

Hierbij toch nog een woordje van dank en afscheid aan de oude redactieleden. Mariken, Mieke, Eva en ook Cath die ons binnenkort gaat verlaten: het gaat jullie goed! Met onze huidige redactie zullen we jullie erfenis mooi verzorgen. Want ondanks het feit dat redactiewerk soms behoorlijk wat stress met zich brengt, zou ik het toch niet kunnen missen.

Sophie Bollen

Individen, families en sociale groepen in lijsten van belastingbetalers op papyrus (250-150 v.C.)

Vrouwen en taksen in Ptolemeïsch Egypte

Na de verovering van Alexander de Grote vestigde zich in Egypte een Grieks-Macedonische dynastie, waarvan de laatste vertegenwoordiger Kleopatra ongetwijfeld de bekendste is (330-30 v.C.). Deze Griekse machthebbers lieten elk jaar een inventaris opmaken van de hele bevolking met het oog op de belastingen. Een vijftigtal dergelijke lijsten van belastingbetalers, in het Grieks en in het Egyptisch, werd in 2006 uitgegeven met historische commentaar (W. Clarysse en D.J. Thompson, *Counting the people in Hellenistic Egypt*. Cambridge 2006). Het eerste deel van dit werk, verder afgekort als P. Count, bevat de uitgave van de teksten, het tweede deel is een historische studie op basis van het verzamelde materiaal.

/ Willy Clarysse /

Deze saaië teksten bieden een schat aan nieuwe gegevens over een antieke multiculturele maatschappij, waar Griekse en Egyptische families zij aan zij leven, maar toch volgens erg verschillende patronen, en over de positie van de vrouw, vanaf de geboorte tot het graf. Dit artikel volgt het stramen van het bovengenoemde boek. Het eerste deel biedt enkele uittreksels van het papyrusmateriaal dat ten grondslag ligt aan de conclusies van het tweede deel.

Nadat de belastinglijsten niet langer nodig waren voor de administratie werden ze als oud papier verkocht aan fabrikanten van mummiekartonage. Die hebben de afgedankte papyri verwerkt tot een soort papier-maché en vervolgens verknippt tot ze pasten rond de mummie, zodat de meeste teksten nu erg gehavend zijn. Van de meters lange lijsten blijven meestal maar enkele kolommen over, hetgeen statistische verwerking vanzelfsprekend hypothekeert. Bovendien gebruiken wij hier lijsten van belastingbetalers voor een studie van de totale bevolking. Aangezien kinderen beneden de veertien (?) jaar niet betaalden, komen ze in de lijsten niet voor, zodat zich hier een levensgroot probleem stelt voor de samenstelling van de families. Toch zijn deze bronnen van uitzonderlijk belang, want voor het eerst bieden ze ons precieze cijfers over de bevolking van dor-

Dragers van de goden van Souchos. Souchos was de krokodilgod die in de Fajoemoase werd vereerd. Gemummificeerde krokodillen werden in processie ten grave gedragen.

pen en streken, over familiestructuren en beroepsgroepen. Terwijl vrouwen in antieke teksten vaak worden doodgezwegen, vormen ze in de belastinglijsten de helft van de bevolking. Ook al blijven ze meestal ondergeschikt aan een pater familias, alleen al hun massale aanwezigheid maakt van dit materiaal een unieke getuigenis.

Omdat deze bronnen zo specifiek zijn, willen we de lezers zelf laten kennis maken met het materiaal, de *bare bones of history*, zodat zij zelf kunnen aanvoelen waar de beperkingen, maar ook de mogelijkheden liggen. Elke tekst wordt hierbij meteen gesitueerd en geïdentificeerd, zodat de eindconclusies voor de aandachtige lezer tot op zekere hoogte al voorspelbaar zullen zijn.

De teksten

In het kader van de Romeinse belastingpolitiek, verplichtte het beroemde decreet van keizer Augustus alle mensen in het rijk zich te regi-

streren, elk in “zijn eigen stad” (evangelie van Lucas 2.1-4). De vijftienjaarlijkse Romeinse bevolkingstelling, de zogenoemde *census*, is ons vrij goed bekend uit honderden aangiften van gezinnen uit Egypte, die onlangs werden verzameld door Bagnall en Frier. Voor de bevolkingstelling in Ptolemeïsch Egypte beschikken we niet over dergelijke individuele aangiften, maar over meer dan vijftig lijsten, die door de administratie werden opgesteld tussen 250 tot 150 v.C. in het Grieks en in het Egyptisch. Deze documentatie wordt hier aan de hand van vier korte extracten uit de Fajoemprovincie gepresenteerd.

Tekst 1

De belastingbetalers van één dorp zijn geordend per beroepsgroep en per familie. Elke beroepsgroep wordt voorafgegaan door een titel (volders, timmerlui, etc.). De familievrader komt eerst; de andere leden van de familie worden geïdentificeerd als “zijn vrouw, zijn >>

dochter, zijn zoon". Mannen en vrouwen worden afzonderlijk genoteerd. Op het einde van elke beroepsgroep volgt een totaal van alle belastingbetalers, met het cijfer voor de mannen. Aan het eind van de tekst worden deze totalen nog eens samengevat, nu zonder de namen (fragment 15).

Tekst 1 P. Count 50

ca. 200-150 v.C.

23	<i>volders</i> [. . .]n.is dochter van Pnepheros
25	Semtheus zoon van Pnepheros Tsenosiris (zijn) vrouw totaal 3, waarvan 1 <i>timmerlui</i> Stotoetis zoon van Petosiris
30	Tentos (?) (zijn) vrouw Inaroys zoon van Pachos totaal 3, waarvan 2 - - - - - <i>Isispriesters</i>
40	Peterm[ou]this zoon van Kephalon Stotoetis (zijn) vrouw totaal 2, waarvan 1 <i>dansers</i> Thasias, totaal 1 (vrouw)
45	<i>dragers van de goden van</i> <i>Souchos</i> [Sto]toetis zoon van Onnophris [. . .]pis (zijn) vrouw [. . .]bis zoon van Thanychis [. . .]os dochter van Pachos
50	[totaal] 4, waarvan 2 <i>[epigon]oi</i> [.] zoon van Deme]trios [.] zoon van . . .]o.s

Fragment 15

- - - - -	
volders	3, waarvan 1 (man)
370 timmerlui	3, waarvan 2 (mannen)
badhuis managers	4, waarvan 2 (mannen)
Isis priesters	2, waarvan 1 (man)
danser	1 vrouw
dragers van de goden van Souchos	4, waarvan [2 (mannen)]
375 epigonoï	85, [waarvan x (mannen)]

Tekst 2

De volgende papyrus (Tekst 2, P. Count 22: Trikomia), gedateerd rond ca.254-31 v.C., behoort tot een archiefje met heel wat lijsten zoals tekst 1 hierboven. De geselecteerde tekst biedt een totaalbeeld voor één volledig dorp. De informatie uit de tekst is kort samengevat in volgende tabel (zouttax).

In Trikomia ("driedorpen") wonen 331 belastingbetalers, 171 mannen en 160 vrouwen. De volwassen mannen betalen de zouttax aan 1 drachme, de vrouwen de helft (3 obolen is een halve drachme). De oboolbelasting, een minimale belasting van 1 obool, wordt alleen door de mannen betaald. Onderwijzers en politie-

Tekst 2 P. Count 22 : Trikomia

[In Trikomia ("Drie-dorpen"), voor 331 personen

10	waarvan 171 mannen aan 1 dr., totaal 171, 160 vrouwen aan 3 obolen, (total) 80 dr., total 251 dr., waarvan belastingvrij : 3 onderwijzers aan 1 dr.: 3 dr. 12 politiemannen, 6 mannen, 6 vrouwen: 9 dr., totaal 15 pers., waarvan 9 mannen aan 1 dr.: 9 dr., 6 vrouwen aan 3 obolen: 3, totaal 12 (dr.)
15	rest: 216 personen, waarvan 162 mannen aan 1 dr. 162 [dr.], 154 vrouwen aan 3 obolen: 77 dr., totaal 23[9] dr.. Voor de obool-belasting: 171 personen aan 1 obool: 28 dr. 3 ob., waarvan 3 onderwijzers, total 3 obolen, 72 Hellenen aan 1 ob.: 12 dr., totaal 6 politiemannen aan 1 ob.: 1 dr., total 81 pers.
20	aan 1 ob.: 13 dr. 3 ob., rest 90 personen aan 1 ob.: 15 dr. totaal te betalen: 254 dr.

Zouttax

a) te betalen	m. 171 x 1 drachmen	171
	v. 160 x 3 obolen	80
	totaal: 331 personen	251 dr.
b) vrijgesteld		
Leraars	m. 3 x 1 drachme	3
Politie	m. 6 x 1 drachme	6
	v. 6 x 3 obolen	3
	totaal : 15 personen	12 dr.
c) te betalen	m. 162 x 1 drachme	-162
	v. 154 x 3 obool	- 77
totaal zouttax		239 dr.

Obooltax

a) te betalen	m. 171 x 1 obool	28 dr.	3 ob.
b) vrijgesteld			
leraars	m. 3 x 1 obool		
Grieken	m. 72 x 1 obool		
politie	m. 6 x 1 obool		
	totaal : 81 x 1 obool	-13 dr.	-3 ob.
c) te betalen	m. 90 x 1 obool	15 dr.	

TOTAAL

254 dr.

mannen zijn vrijgesteld van de belasting, met hun familie, de Hellenes of Grieken betalen alleen de zouttax, niet de obooltax.

De hoofdelijke belasting, die door alle inwoners van Egypte moet worden betaald aan de Griekse koning, is niet bijzonder hoog (1 drachme is zowat drie dagen werken voor een ongeschoolde arbeider). De koning gebruikt deze belasting voor politieke doeleinden : het voorhouden van privileges aan het Griekse bevolkingsdeel (vrijgesteld van de oboolbelasting), subsidiëring van het onderwijs en van law-and-order (leraars en politiemannen betalen niets). Omdat mannen het dubbele betalen van vrouwen moeten de seksen apart worden geteld.

Tekst 3

Van de derde rol zijn drie grote fragmenten bewaard. Op de voorkant stond een lange lijst van personen, dorp per dorp, beroep per beroep en familie per familie. Deze lijst uit 229 v.C. met meer dan 10.000 namen (een rol van 20 m.) is

nagenoeg volledig verloren; wel bewaard zijn de totalen voor een district met zeven dorpen (samen 2518 belastingplichtigen). De voorkant is geschreven in het demotisch (een cursieve vorm van het Egyptische hiërogliefenschrift), de totalen zijn in het Grieks en het eindtotaal is dan weer in het demotisch. Het uittreksel in de tabel komt uit het Griekse stuk.

Het district bevat zeven dorpen en gehuchten van zeer verschillende omvang. Ook de verschillen van het ene jaar tot het andere zijn enorm (en we kunnen ze niet verklaren): de bevolking zakt op één jaar tijd van 2518 tot 1689 personen. Beroepsgroepen en etnische categorieën (Grieken, Perzen) worden op één lijn gezet, wat tot problemen leidt met een groep als "Griekse barbiers" (r. 38), die eigenlijk in twee rubrieken thuishoort!

Tekst 4

Dit type telling gebeurt hier niet per beroepsgroep, maar per huis. Het doel is wel hetzelfde,

zoals men aan de bedragen kan zien : mannen betalen 1 drachme zoutbelasting, vrouwen 3 obolen. Egyptische mannen betalen bovendien nog de extra taks van 1 obool, waarvan Grieken (de Griekse namen zijn onderlijnd) zijn vrijgesteld. Griekse en Egyptische families wonen door elkaar. Twee “Grieken” stammen trouwens uit Egyptische families : Phanesis de vader van Protarchos heeft een Egyptische naam (r. 100) en Pasikles (r. 116) heeft een Egyptische vader en broer; zijn broer Petoys betaalt trouwens de obooltax. Beroepen worden slechts sporadisch gesignaleerd. De politiemannen (r. 97 en 117) lijken hier wel te betalen, terwijl ze in tekst 2 waren vrijgesteld.

De lijsten bekeken vanuit een genderbril

Deze troosteloze lijsten van belastingbetalers, die ooit jaar na jaar de hele bevolking van Egypte registreerden (per familie, per beroep, per dorp), en de optelsommen van de hele bevolking (per dorp, per district en per provincie), bevatten een schat van informatie voor de bevolkings- en beroepsstructuur van Egypte tus-

sen Alexander de Grote en Kleopatra. In het Fajoem behoort ongeveer 18% van de bevolking tot de “Grieken”. Waarschijnlijk lag dit percentage elders in Egypte lager; een deel van deze Grieken waren trouwens blijkbaar Egyptenaren die zich hadden aangepast aan het nieuwe bewind (zie tekst 4). Ezelrijvers (de transportsector) zijn volgens tekst 3 dubbel zo talrijk als brouwers en bierverkopers (56 personen vs. 24), maar ze zijn geconcentreerd in twee centra, terwijl cafeetjes in alle dorpjes voorkomen behalve in het kleinste gehucht. Ook de concentratie van de pottenbakkers in één centrum (tekst 3, r. 26) wijst op economische specialisatie. Er is één onderwijzer per 165 inwoners, maar omdat onderricht in de eerste plaats voor Griekse jongens was (en niet voor Egyptenaren of vrouwen) ligt het aantal onderwijzers onverwacht hoog (één leraar per 40 leerlingen).

De vrouwen in deze lijsten hebben bijna altijd een man als referentiepunt: ze verschijnen als echtgenote, dochter, moeder of zuster van de *pater familias*. Toch treden vrouwen in meer dan 10% van de gevallen op als gezinshoofd, meestal bij afwezigheid van een volwassen

man (alleenstaande vrouwen, moeders met dochters). Eén vrouw heeft zelfs de leiding in een gezin met een gehuwde broer (tekst 1 rr. 24-26) en een moeder heeft het voor het zeggen over drie vrouwen en een (ongehuwde) man (P. Count 47 r. 233).

Over de economische rol van de vrouw vernemen we weinig. Vanzelfsprekend zijn de zes “politie-vrouwen” in tekst 2 de echtgenotes van de politiemannen en geen vrouwelijke politie op het Egyptische platteland. Als vrouwelijke beroepen verschijnen enkele vissersvrouwen, dansers (zie tekst 1, rr. 43-44 en 373), eenmaal een prostituee en een paar badhuisdames (voor het vrouwenbad?). Enkele welgestelde families kunnen zich een kindermeyse (“voedster”) veroorloven (zie tekst 4 rr. 103 en 120). In tekst 4 r. 103 is de voedster blijkbaar opgeklommen tot vrouw des huizes. Zelfs als huiseigenaars verschijnen vrouwen slechts sporadisch (bv. in tekst 4 r. 96).

Aangezien de bevolking wordt geteld per huis of per gezin (met inbegrip van personeel) bieden de lijsten onvermoede mogelijkheden voor de studie van de familiale situatie. Jammer genoeg krijgen we nauwelijks zicht op de >>

Tekst 3 P. Count 2 en 3

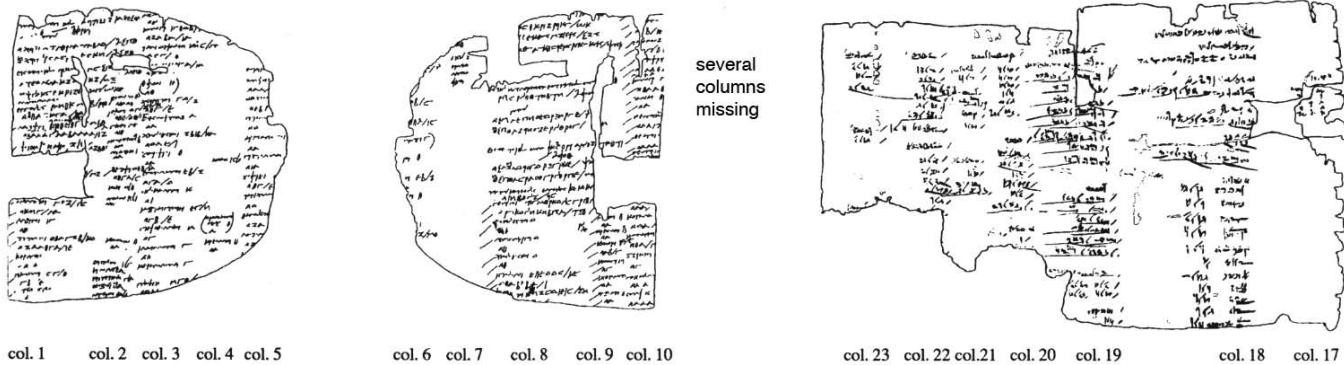
Situatie van jaar 18:	1387	107	11	75	271	605	62	totaal	2518
(personen),									
waarvan									
mannen	692	55	6	39	131	332	34	totaal	1289
5 vrouwen	695	52	5	36	140	273	28	totaal	1229
jaar 19:	915	[62]	3	46	217	[396	50]	totaal	1689
mannen	464	36	1	26	100	[206]	27	totaal	860
vrouwen	451	26	2	20	117	190	23	totaal	829
10 <i>Grieken</i>	138	2	14	3[6]	2			totaal	192
mannen	72	1	7	23	1			totaal	104

20 / <i>ezeldrijvers</i>	49	7						totaal	56
/ mannen	28	3						totaal	31
/ --	13								
/ mannen	9								
/ <i>brouwers</i>	9	2	1	3	7	2		totaal	24
25 mannen	7	1	1	2	3	1		totaal	15
/ <i>pottenbakkers</i> 10									
mannen	4								
/ <i>metsers</i>	6	3						totaal	9
mannen	3	2						totaal	5
30 / <i>varkensslager</i>	1								
mannen	1								
32 / <i>onderwijzers</i>	4								
mannen	2								
/ <i>inspecteurs</i>	4	3		totaal	7	15		totaal	22
35 mannen	2	2		totaal	4	9		totaal	13
<i>Perzen</i>	35								
mannen	19								
/ <i>Griekse barbiers</i> mannen 2									
mannen,									
40 / <i>atletiektrainers</i> 10									
mannen	1								

Tekst 4 P. Count 4

ca. 254-231 v.C.		
	Het huis van Onnophris zoon van <i>Pa-iv</i> ¹	1 dr. 1 ob.
	Stotoetis dochter van <i>...-swr...</i> , zijn vrouw	3 ob.
90	Petemois (?) zoon van <i>Pa-iv</i> , zijn broer	1 dr. 1 ob.
91	Nephersouchis zijn zuster 1 (vrouw)	3 ob.
91a	Haynchis zijn zuster	3 ob.
	Het huis van Semtheus zoon van <i>Ta-rpy</i>	1 dr. 1 ob.
	Haynchis zijn vrouw	3 ob.
	Het huis van Semtheus zoon van ...	1 dr. 1 ob.
95	Tekysis zijn vrouw	3 ob.
	Het huis van <i>T3-h3t.t</i> dochter van <i>Gm-ty</i> , kleermaker (?)	3 ob.
	Het huis van Phanesis zoon van <i>Swr</i> , de politiemann	1 dr. 1 ob.
	Phanesis junior, zijn broer	1 dr. 1 ob.
	Het huis van <u>Heliodoros (zoon van) Konon</u>	1 dr.
100	Het huis van <u>Protarchos</u> zoon van Phanesis	1 dr.
	Senchonsis dochter van Phanesis, zijn vrouw	3 ob.
	[...]...	1 dr. 1 ob.
	... zijn voedster, zijn vrouw	3 ob.
	-- phile	3 ob.
105	<u>Philippos</u>	1 dr.
	Het huis van Harmiysis zoon van Harmiysis	5 ob.
	Het huis van Phanesis zoon van Stotoetis	1 dr. 1 ob.
	Tasos zijn vrouw	3 ob.
	Het huis van <i>Wn-hr</i> zoon van Phanesis, verkoper van --	
110	Stotoetis dochter van Phanesis zijn zuster	3 ob.
	[Het] huis van Petetymis zoon van Sok ..	[
	Petetymis junior zijn broer	4 ob.
	<i>T3y-hn</i> dochter van Stotoetis	3 ob.
	Het huis van Petoys (zoon van) Nehemsesis, politiemann	1 dr. 1 ob.
115	Haynchis dochter van Belles zijn vrouw	3 ob.
	<u>Pasikles</u> zijn broer	1 dr.
	Het huis van Horos zoon van Phanesis, politiemann	1 dr. 1 ob.
	Haynchis dochter van Haryotes, zijn vrouw	3 ob.
	[Ta]chnoumis zijn vrouw	3 ob.
120	Obostortais zijn voedster	3 ob.

¹ Egyptische namen zijn omgezet in de gebruikelijke Griekse transcriptie. Waar we het Griekse equivalent niet kennen behouden we de (moeilijk leesbare) Egyptische vorm, die dan cursief is gezet.

Overzicht van de bewaarde fragmenten van een 20 m lange lijst van belastingbetalers (tekst 3).

kinderen : die tellen pas mee vanaf het moment dat ze belasting betalen (14 jaar). Ook ontbreekt informatie over de leeftijd van de betrokkenen en waarschijnlijk huwden meisjes al vroeg, zodat ze hier nogmaals ondervetwoordigd zijn. De overgrote meerderheid van de 427 gezinnen (samen 1271 personen) wordt geleid door een man en de overige leden van de familie worden geïdentificeerd door hun relatie tot hem of tot elkaar (zie tekst 1). De doorsnee familie bestaat uit man en vrouw, met af en toe een kind of een paar kinderen. Het komt wel als een verrassing dat bigamie in Egyptische families nog doorleeft in deze tijd, zij het dan sporadisch (zie bijvoorbeeld tekst 4, rr. 117-120 : een man met twee vrouwen en een min). Het meest merkwaardige gezin is dat van de atleettrainer met zijn negen dames (tekst 3 r. 40).

Er zijn duidelijke demografische verschillen tussen de inheemse Egyptenaren en de ingeweken Grieken. Meer Grieken wonen alleen (dit is vooral te wijten aan een groep van 22 alleenwonende Griekse vrouwen, wellicht oorlogsweduwen, in één enkele tekst) en Grieken wonen in grotere gezinnen. Een gemiddeld Egyptisch gezin (alleen volwassenen) omvat 2.2 personen, een gemiddeld Grieks gezin 3.1 personen, ondanks die vele eenpersoonsgezinnen bij de Grieken. Bij de Grieken bevat 35 % van de gezinnen 7 of meer volwassenen, bij de Egyptenaren is dat amper 5 %. Zestien procent van de Grieken leeft zelfs in gezinnen van 10 personen of meer en een derde in gezinnen tussen 5 en 9 personen. Van de Egyptenaren leeft niemand in een gezin van meer dan 8 personen en slechts 22 % in gezinnen tussen 5 en 9 personen.

In deze periode en maatschappij staat de omvang van een gezin rechtstreeks in verband met de economische situatie: hoe groter de gezinnen, hoe rijker de familie. Behalve familieleden leven in Griekse gezinnen ook nog slaven (dienstpersoneel), herders, voedsters en gehuurde krachten. Slaven, meestal één tot drie, treffen we nagenoeg uitsluitend aan bij de Grieken, één enkele keer bij een gehelleniseerde Egyptenaar.

Een ongewone sekseratio

Misschien wel het merkwaardigste resultaat van het onderzoek is het verschil in de sekseratio tussen Griekse en Egyptische families. Voor

het Egyptische deel van de bevolking is de verdeling ongeveer normaal : 104 mannen voor 100 vrouwen. Maar voor het Griekse bevolkingsdeel is het verschil significant : 126 mannen voor 100 vrouwen, of een overschot van 25% bij de mannen. De cijfers zijn gebaseerd op een totaal van meer dan 30.000 personen en dus vrij stabiel. Als we de groep van 22 alleenwonende vrouwen (zie boven) en de slaven (28 slavinnen tegenover slechts 16 mannelijke slaven) eruit laten, is het overschot aan mannen zelfs nog groter. De meest voor de hand liggende reden voor deze ondervetwoordiging van vrouwen vinden we bij de antieke auteurs. Diodorus van Sicilië en Strabo zijn erover verwonderd dat de Egyptenaren “al hun kinderen grootbrengen”. Bij de Grieken was het gebruikelijk om een teveel aan dochters niet op te voeden, door hen te verwaarlozen in de eerste levensmaanden of door hen te vondeling te leggen. Het ziet ernaar uit dat we hier die selectieve infanticide bij de Grieken voor het eerst statistisch kunnen waarnemen. De narratieve bronnen worden door de cijfers bevestigd.

Het gebrek aan vrouwen in de Griekse gemeenschap droeg bij tot de verspreiding van gemengde huwelijken van Griekse mannen met Egyptische vrouwen. De overgrote meerderheid van de bevolking huwt vanzelfsprekend binnen de eigen bevolkingsgroep (641 koppels), maar 36 Griekse mannen (ongeveer 5%) hebben een Egyptische vrouw. Het fenomeen neemt duidelijk toe in de 2e eeuw v.C. De ono-

mastiek laat zelfs de religieuze voorkeuren van de meisjes zien: in de vrouwenamen spelen godinnen als Isis of Hathor een veel grotere rol dan in de namen van mannen. Broers en zussen hebben soms varianten van dezelfde naam, in mannelijke en vrouwelijke vorm, zoals Pasis - Thasis. Wanneer ditzelfde fenomeen ook opduikt bij echtelieden, zoals Pnepheros - Tnepheros, dan ligt het voor de hand dat familieleden met elkaar huwden. Misschien zijn Protarchos, zoon van Phanesis, en zijn vrouw Senchonsis, dochter van Phanesis, (tekst 4 rr. 100-101) wel broer en zus, maar omdat we de naam van de moeder niet kennen, kunnen we niet uitsluiten ze een verschillende moeder hadden. In de Romeinse periode zijn tot een vierde van de echtparen in de Fajoemoase broer en zus, maar vooralsnog zijn hiervan geen onweerlegbare voorbeelden in de Ptolemeïsche documentatie.

Voor de antieke maatschappij zijn statistisch bruikbare gegevens over de bevolking zo goed als onbestaande. Deze fragmentarische papyrusteksten zijn dan ook een onverhoopde bron van becijferbare informatie over de gewone man en vrouw in een maatschappij die op vele gebieden voorloper is geweest van het Romeinse wereldrijk. ///

Willy Clarysse is hoogleraar Oude Geschiedenis aan de K.U. Leuven en lid van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen van België.

Literatuur

- Roger S. Bagnall - Bruce W. Frier, *The demography of Roman Egypt*. Cambridge, 1994.
- Keith Hopkins, 'Brother-sister marriage in Roman Egypt', *Comparative Studies in Society and History* 22 (1980), pp. 303-354.
- Willy Clarysse en Dorothy J. Thompson, *Counting the people in Hellenistic Egypt*. Cambridge, 2006, 2 volumes.

Voor foto's van een groot deel van de papyri, zie <http://pcount.arts.kuleuven.be>. De prosopografische gegevens kunnen worden gecontroleerd op de website: <http://pcount.arts.kuleuven.be/prosop.html>.

Interview met Sophie Bollen

Een nieuwe hoofdredactrice

Dankzij vrouwengeschiedenis kruisen onze wegen elkaar op geregelde tijdstippen, meestal op de treinsporen richting redactievergadering in Amsterdam (tegenwoordig Rotterdam). Ik ontvang Sophie Bollen deze keer bij mij thuis in België op een zonnige zondag in de herfst. In haar drukke agenda vond ze nog een gaatje voor dit interview. Onze gloednieuwe hoofdredacteur van *Historica* is op velerlei vlakken een bezige bij, in de eerste plaats in het wetenschappelijke veldwerk. In dit interview getuigt ze van haar passie voor vrouwengeschiedenis en haar feministisch engagement.

/ Hilde Timmerman /

II

Hoe en wanneer is je interesse voor vrouwengeschiedenis ontstaan?

Mijn interesse is vooral heel concreet geworden toen ik een onderwerp voor mijn licentiaatsverhandeling moest kiezen. Toen stond het wel vast dat het iets met vrouwengeschiedenis of met de Tweede Wereldoorlog moest te maken hebben. Ik wilde eerst een verhandeling maken over de vervolging van homoseksuelen in België tijdens de Tweede Wereldoorlog. Maar uiteindelijk bleken homoseksuelen hier niet zo actief vervolgd te zijn als in nazi-Duitsland en bovendien bleek het niet voor de hand te liggen om aan bronnenmateriaal te geraken. Toen ben ik van dat onderwerp afgestapt en besloot ik iets te doen rond collaboratie en vrouwen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Maar ook met betrekking tot dit onderwerp stelden zich een aantal brontechnische problemen. Uiteindelijk stelde mijn promotor Machteld De Metsenaere, die ook vice-voorzitter is van de VVG, voor om onderzoek te doen naar de sociaal-pedagogische toelage (spt). Dit soort 'opvoedersloon' wilde men in de jaren 1970 invoeren. Zo zou de thuisblijvende ouder kunnen betaald worden om voor de kinderen te zorgen. De link met de vrouwengeschiedenis is er doordat ik probeerde aan te tonen dat het tijdstip waarop die spt is ingevoerd, middenin de economische crisis, nogal verdacht was. Net op het moment dat er een enorme (vrouwen)werkloosheid heerste. Mijn stelling was dus dat die spt een dubbele agenda diende: hij paste niet alleen binnen een bepaalde gezinspolitiek, maar was tevens een middel om de vrouwelijke arbeidersreserve letterlijk terug naar de haard te drijven. Daar is toen heel veel polemiek rond geweest, binnen de vrouwenbeweging, de gezinsbeweging en de politieke partijen. Uiteindelijk is de spt wel gestemd geraakt via een programamwet. Omdat de uitvoeringsbesluiten van het desbetreffende artikel niet door de koning zijn getekend, bleef de spt uiteindelijk dode letter.

Ik heb me in mijn licentiaatsverhandeling gefocust op de vraag: hoe kan een maatregel zoals de spt gekaderd worden binnen de toenmalige Belgische welvaartsstaat? Dient hij beschouwd te worden als een onderdeel van de gezinspolitiek of stond de toelage eerder ten dienste van de economische crisispolitiek? Wat zegt de invoer van de spt over de houding van de overheid ten aanzien van de werkende vrouw in de jaren 1970? Ik heb ook de reacties van de vrouwenbeweging daarop bestudeerd.

Toen ik mijn verhandeling had beëindigd, heeft Machteld De Metsenaere gevraagd of ik niet verder onderzoek wilde doen in de vrouwengeschiedenis. Ik kreeg toen twee mogelijkheden aangeboden: ofwel verder werken op mijn verhandeling ofwel onderzoek doen naar de epuratie, de naoorlogse bestraffing, van vrouwelijke rijksambtenaren. Ik koos voor het tweede omdat ik op die manier mijn andere onderzoeksinteresse erbij kon nemen, nl. de Tweede Wereldoorlog.

Hoe is jouw interesse in algemene geschiedenis gegroeid?

Ik wist al op zesjarige leeftijd dat ik geschiedenis wilde studeren. Mijn ouders gingen elke week met mij naar de jeugdbibliotheek in Mechelen. Daar stonden naast de traditionele kinderboeken ook wetenschappelijke boeken voor kinderen. Ik heb toen eens een boek meegenomen over mummies. Zo is mijn interesse voor het oude Egypte gegroeid en ik was daar echt door bezeten. Koninginnen als Nefertete of Hatsjepsot spraken als klein meisje enorm tot mijn verbeelding. Ook in de lagere school vond ik het vak geschiedenis enorm interessant.

Voedden je docenten geschiedenis deze interesse?

Ik heb twee ongelofelijk goede geschiedenisleerkrachten gehad, die elk hun eigen lesmethode hadden. De ene gaf heel gestructureerd les, de andere was meer gericht op argumentatie en debat. Zij gaven hun vak enorm begeesterd. Dat heeft ongetwijfeld mijn intentie nog

versterkt. Daarom denk ik dat het ontzettend belangrijk is om in het geschiedenisonderwijs voldoende aandacht te besteden aan gender. Zo maak je leerlingen warm om tijdens hun verdere studies voor gendervakken te kiezen. En je vergroot er sowieso hun kritische zin mee én het maatschappelijke draagvlak voor alles wat te maken heeft met de gelijkheid tussen vrouwen en mannen.

Daarna heb je ervoor gekozen om aan de universiteit geschiedenis te studeren.

Ja, aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB). In het derde jaar moest je dan een tijdvak kiezen om je verhandeling te kunnen maken. Ik heb werkcolleges gevolgd voor alle tijdvakken omdat alle periodes mijn interesse wegdragen. Ik twijfelde tussen hedendaagse en nieuwe tijd. Maar ik ben heel slecht in handschriften lezen. Bovendien heb je met de studie van de hedendaagse periode, zeker de laatste zestig jaar, altijd wel één of andere link met de actualiteit. Dat vond ik het belangrijkste, de directe relevantie voor de dag van vandaag. Geschiedschrijving mag geen *l'art pour l'art* zijn.

Is je professionele leven ook getekend door geschiedenis?

Ja, ik ben altijd met geschiedenis bezig geweest. Ik ben nu zes jaar aan het werk. Ik heb eerst als projectmedewerker voor het Amsab-IG (de Vlaamse evenknie van het Nederlandse IISG) gewerkt, waar ik ook archiefwerk heb gedaan. Ondertussen volgde ik ook een interuniversitaire archiefopleiding. In 2004 kon ik beginnen aan mijn doctoraatsonderzoek aan de VUB. Dus in mijn korte carrière ben ik inderdaad altijd bezig geweest met geschiedenis. Ik ben daar ook ongelofelijk dankbaar voor want eigenlijk ben ik professioneel met mijn hobby bezig. Zo voelt het toch nog altijd aan.

Vanaf 1 januari heb ik er nog een opdracht aan de VUB bij. Dit komt doordat de interuniversitaire studie vrouwenstudies is afgeschuift. In de plaats daarvan hebben de vier Vlaamse universiteiten, die de interuniversitaire opleiding vroeger mee organiseerden, geld gekregen van het kabinet van Vlaams minister Van Brempt, die bevoegd is voor gelijke kansen. Elke universiteit beslist afzonderlijk wat er met dat geld gebeurt. Rhea – Onderzoekscentrum voor Gender en Diversiteit van de VUB, heeft er voor geopteerd om dat geld te besteden aan de verdere uitbouw en ondersteuning van bestaande cursussen, waar gender al aan bod komt. In een tweede fase is het de bedoeling om in andere cursussen ook een genderluik te >>

integreren. Zo kan gender een belangrijk onderdeel worden in het onderwijscurriculum van de VUB.

Is dat geld eenmalig?

Er is maar geld voor twee jaar. Na twee jaar is het weer uitkijken naar ander geld en hopen op de politieke *goodwill* van de beleidsmakers. Het is eigenlijk wel heel droevig na zoveel jaren, dat we er niet in geslaagd zijn om de vrouwenstudies te institutionaliseren binnen de academische wereld. Ondanks alle inspanningen, ondanks al onze activiteiten, hebben wij het gevoel ons steeds maar te moeten verantwoorden waarom wij met gender bezig zijn.

Denk je dat we op dat vlak achter staan op Nederland? Is dat in Nederland anders?

Absoluut. Dat heeft in de eerste plaats ook te maken met de Nederlandse academische mentaliteit: 'de open blik' en creativiteit waarmee aan onderzoek wordt gedaan. Misschien is het academische veld hier in België te lang verward, iets te conservatief, in vergelijking met Nederland. Maar als je dan Nederland vergelijkt, zoals Anneke deed in haar laatste artikel, met de Verenigde Staten, dan merk je dat ze daar lichtjaren vooruit zijn. Maatschappelijk gezien is diversiteit daar veel meer aanvaard en wordt dit gegeven veel minder in vraag gesteld. Natuurlijk woedt daar ook wel het debat over de multiculturele samenleving en de wijze waarop de overheid mag en kan interveniëren wanneer het

Historisch onderzoek doet je nadenken over de oorzaken van sociale ongelijkheid, over (machts)mechanismen en de rol die gender hierbij speelt.

op gelijkheid aankomt. Maar toch heb ik de indruk dat racisme en seksisme daar veel openlijker en feller veroordeeld worden dan bij ons. Je hebt daar ook sterke minderhedenlobby's, die hun plaats opeisen binnen het maatschappelijke bestel en op professionele wijze de politieke agenda proberen te beïnvloeden. En dat heeft, volgens mij, ook zijn weerslag op de integratie en aanvaarding van vrouwen- en genderstudies binnen het academische veld.

Kan je een beetje uitleg geven over jouw promotieonderzoek?

Mijn onderzoek gaat over de vraag of vrouwelijke ambtenaren tijdens de epuratie (de naoorlogse zuivering) anders bestraft werden dan hun mannelijke collega's. Die vraag vertrekt vanuit de vaststelling dat tijdens de repressie vrouwen anders werden behandeld. Vaak waren ze omwille van andere redenen verdacht dan mannelijke collaborateurs, bijvoorbeeld omdat ze een relatie hadden met een Duitser. Het meest duidelijke voorbeeld is dat van de straatrepressie, waarbij vrouwen in het openbaar

werden vernederd en mishandeld. Vanuit die vaststelling leek het me nuttig om de vraag te stellen: in hoeverre was de epuratie van het overheidspersoneel gegenderd? Ik heb als *case-study* de RTT genomen omdat dat het enige epuratie-archief is dat bewaard is gebleven. Bovendien werkten in de RTT heel wat vrou-

welijke bedienden. Dat maakt het ook mogelijk om de vergelijking tussen mannen en vrouwen te maken. Uit mijn onderzoek blijkt dat de vrouwelijke RTT-werkneemsters inderdaad deels om andere redenen zijn bestraft: omdat ze getrouwd waren met een inciviek, omdat ze een relatie hadden gehad met een Duitser. Wat ook interessant is, is dat vrouwen vaak beschuldigd werden van opiniedelicten: uitspraken die geïnterpreteerd werden als positief voor de bezetter, of net andersom, als kritiek aan het adres van de geallieerden of het Belgische vaderland. Opvallend minder mannen werden hiervan beschuldigd, zij werden vooral als fout beschouwd omwille van militaire of politieke collaboratie. Als we alleen kijken naar de straffen, dan zien we geen verschil. Als je dan gaat kijken waarom vrouwen zijn bestraft, dan zien we dat er andere criteria zijn gebruikt.

Kan je met je onderzoek, dat redelijk specifiek is, aansluiting vinden bij het breder historisch onderzoek?

Ja, er wordt meestal enthousiast op gereageerd, zowel door andere onderzoekers als door niet-

academici. Want zeker wat de ambtenarenzuivering betreft, is er nog weinig onderzoek gebeurd, zowel in het binnen- en buitenland, behalve in Frankrijk. De uitwisseling van onderzoeksgegevens is dus moeilijker, door het gebrek aan comparatief onderzoek. Maar het vult natuurlijk wel een belangrijk hiaat in de geschiedenis van de repressie, een thema dat in België gemakkelijk voor politieke doeleinden werd en wordt gebruikt. In die zin vind ik mijn onderzoek ook wel nuttig. Ook omdat bepaalde mythes kunnen onderuit gehaald worden. Op die manier kan België meer en meer in het reine komen met het repressieverleden.

Speelt dat collaboratieverleden vandaag de dag nog steeds in België?

Zolang er natuurlijk nog mensen leven die er bij betrokken geweest zijn, leeft dat nog altijd: kinderen en kleinkinderen van gewezen collaborateurs én slachtoffers van de Duitse repressie dragen dat verleden zeker met zich mee. Een extreemrechtse partij als Vlaams Belang dweept nog steeds met het thema van de repressie om de kiezer te doen geloven dat er altijd al iets heeft bestaan als een Franstalig complot tegen Vlaanderen. Vrouwen die getroffen werden door de repressie, worden door extreme Vlaams-nationalisten steevast als martelaar gerepresenteerd. Terwijl daarbij wordt vergeten dat heel wat vrouwen zeer actief waren in de collaboratie, vooral dan op het gebied van verklikking, alsook in de politieke collaboratie en zelfs als verpleegster voor het Duitse Rode Kruis. En omgekeerd leeft in sommige kringen in Franstalig België het cliché dat Vlaanderen massaal heeft gecollaboreerd en integraal Duits was tijdens de oorlog. Als je als historica die verdraaide perceptie kan nuanceren en cor-

rigeren, geeft dat wel voldoening.

Kan je eens vertellen hoe je in de redactie bent terecht gekomen?

Ik heb gereageerd op een advertentie, op de Ke-nau-lijst, waarin nieuwe redactieleden werden geworven. Vooraleer ik voor deze functie solliciteerde, las ik *Historica* al, hoewel het tijdschrift in België niet zo heel bekend is. Ik vind de redactievergaderingen heel aangenaam en efficiënt verlopen. De spanning van een *deadline* is een ander leuk aspect. Het meest bevredigende is dat je door het redactiewerk uiteindelijk een concreet en tastbaar resultaat krijgt. Op de vraag van Mariken Schuur om hoofdredacteur te worden, kon ik niet meteen antwoorden omdat ik even wilde nadenken over de hoeveelheid werk die me dat zou kosten. Maar uiteindelijk heb ik wel toegezegd, want uiteindelijk deed ik al de eindredactie en bovendien leek het me leuk om te bepalen waar het met *Historica* in de toekomst naar toe moet.

Heeft het feit dat je Belgische bent iets gewijzigd aan de samenstelling van de redactie?

Nee, het feit dat ik (en ook jij) in de redactie zitten, heeft wel tot gevolg dat er veel meer Belgische auteurs in *Historica* publiceren. Ik denk dat dat een heel positief gegeven is. Omdat we bij wijze van spreken twee onderzoekswerelden verenigen die met hetzelfde bezig zijn, in dezelfde taal. Misschien kunnen we hierdoor meer Belgische leden voor de VVG aantrekken.

Dus dat is één van je doelstellingen als hoofdredacteur?

Ja, ik wil meer abonnees bereiken. Want ik merk toch wel dat de auteurs die gecontacteerd werden voor *Historica*, en op die manier *Historica* leerden kennen, heel enthousiast zijn. Ik denk dat er zeker nog wel een markt open ligt, als je dat zo kan uitdrukken. Niet alleen in België trouwens, ook in Nederland.

*Welke toekomst plannen of ideeën wil je nu al kwijt over *Historica*?*

Ik wil de artikels in *Historica* voorzien van een beperkt notenapparaat. De European Science Foundation (ESF) heeft immers een ranking opgesteld om de wetenschappelijke kwaliteit van artikels beter te beoordelen. Een tijdschrift kan een A-, B- of C-score krijgen. Tijdschriften die niet in een internationale taal publiceren en slechts een regionale verspreiding kennen, kunnen theoretisch ten hoogste een C-score krijgen. Helaas is het Nederlands volgens de ESF geen internationale taal. Een andere voorwaarde is het hanteren van *peer review* en een notenapparaat. *Historica* heeft een C-score gekregen, ondanks het feit dat we geen notenapparaat hebben. Daarom moeten we in de toekomst dringend een notenapparaat integreren, om onze C-score te kunnen behouden. Zo is het

voor auteurs ook makkelijker om geen plagiaat te plegen. En voor subsidieaanvragen is het belangrijk om artikels te hebben met een score.

Een tweede nieuwigheid is dat vanaf het oktobernummer zal gewerkt worden met twee artikellengtes. Elk nummer zal vanaf dan twee artikels hebben die dubbel zo lang zijn. Hiermee komen we tegemoet aan een verzuuchting van sommige auteurs, die 2600 woorden wel erg weinig vonden om hun verhaal in kwijt te kunnen.

Wat vind je van de themanummers die we tot nu toe gehad hebben?

Die vind ik heel leuk en interessant. Vooral omdat die themanummers op een actueel thema zijn toegespitst en op die manier een heel goede brug slaan tussen de actualiteit en de vrouwengeschiedenis. Dat vind ik heel positief. Ik zal zeker het initiatief van Mariken Schuur verder zetten: dus een themanummer, waarvan het de bedoeling is dat het de neerslag is van een tweejaarlijks congres. Het is nu stilaan weer tijd om te *brainstormen* over een thema. Als lezers suggesties hebben, dan mogen ze die zeker aanbrengen. We hebben 'vrouwen en religie' gehad, en twee jaar daarvoor 'vrouwen aan de top', aansluitend op het canondebat dat op dat moment in Nederland woedde. Dus nu is het uitkijken naar een volgend thema dat maatschappelijk relevant is en toch historisch kan worden benaderd.

Hoe zie je de band tussen feminisme en het feit dat je vrouwengeschiedenis onderzoekt?

Laat ik daar op antwoorden met een boutade: als je geschiedenis onderzoekt, wordt je ofwel socialist, ofwel feminist. Of beide (lacht). Historisch onderzoek doet je nadenken over de oorzaken van sociale ongelijkheid, over (machts)mechanismen en de rol die gender hierbij speelt. En dat er ook wel zoiets is als *agency*, vrouwen moeten in de geschiedenis niet steeds worden afgeschilderd als willoze slachtoffers. Ik vind dus ook dat een feministisch engagement of opinie geen contradictie hoeft te zijn met het feit of je al dan niet objectief kunt zijn als onderzoeker. Hierover bestaat nog steeds een soort van wantrouwen vanuit de buitenwereld en het academische veld. Hoewel ik geen actieve feminist ben in de zin dat ik lid ben van een vrouwenorganisatie, noem ik mezelf wel een feminist. Omwille van mijn werk aan de universiteit. Maar ook in andere activiteiten zoals in de lokale politiek, in de stagelessen geschiedenis die ik net heb gegeven, of gewoon, op café met vrienden, durf ik over de ongelijkheid tussen vrouwen en mannen beginnen. En mijn werk voor *Historica*, dat is puur genieten.

Bedankt voor dit interview.

Nieuwe richtlijnen voor auteurs!

Vanaf het oktobernummer 2008 gelden nieuwe auteursrichtlijnen.

Een artikel voor *Historica* bevat:

- een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- eindnoten (maximaal vijftien voor een artikel van 2600 woorden, maximaal dertig voor een artikel van 5200 woorden)
- Titelbeschrijving boek: Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*. Meppel, 1992
- Titelbeschrijving artikel: R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443
- Titelbeschrijving archiefstuk: eerst bewaarplaats, dan benaming van het archiefbestand. Bv. Algemeen Rijksarchief Brussel, Regie voor Telegrafie en Telefonie
- Bij herhalingen: auteursnaam of archiefbestand, eerste woorden boek of titel, pp. X-X. Bv. R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en ...', pp. 415-443
- enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortejaar), adres en e-mailadres van de auteur
- drie illustraties met onderschriften en bronvermelding; digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tif-bestand en gescanned op minimaal 300 dpi. Bij een artikel van 5200 woorden worden zes illustraties aangeleverd.
- de officiële spelling (zie Woordenlijst Nederlandse Taal)
- een artikel van zes pagina's bevat maximaal 5200 woorden, een artikel van drie pagina's 2600 woorden, een recensie (één pagina) 850 woorden
- citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en "), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt

Aanlevering van kopij:

- Per e-mail sturen naar het redactieadres: Sophie Bollen, sbollen@vub.ac.be

Deadlines:

- februarinummer: 1 oktober
- juninummer: 1 februari
- oktobernummer: 1 juni

Hilde Timmerman is redactielid van *Historica*.

Het debat over verloskundige hulp in Nederlands-Indië, 1875-1900

Dukuns en dokters

Aan het eind van de negentiende eeuw bestond er een ware hausse aan artikelen over verloskundige hulp in Nederlands-Indië, zowel in de medische als de niet-medische pers en zowel in het moederland als in de kolonie. Dit terwijl men zich nauwelijks druk maakte over de algemene gezondheidstoestand van de inheemse bevolking. Vanwaar deze bemoeienis met Indische moeders en wie waren de deelnemers aan dit – soms heftige – debat?

/ Liesbeth Hesselink /

In de negentiende eeuw kwamen de meeste baby's in Nederlands-Indië ter wereld met hulp van een traditionele inheemse vroedvrouw, de *dukun bayi*. Ook hier was alles wat met een bevalling te maken had een vrouwenaangelegenheid. Gevallen waarin een man als *dukun bayi* optrad zijn uiterst zeldzaam en slechts een enkele keer werd bij zeer gecompliceerde bevallingen de hulp van een Europese, mannelijke arts ingeschakeld. Die hulp kwam meestal te laat zodat moeder of kind en soms beiden al waren overleden. Het geval wil dat de Neder-

bevolking zelden de hulp in van de op de school opgeleide vroedvrouwen. De oorspronkelijke bedoeling van de Nederlandse, koloniale overheid om met westers opgeleide vroedvrouwen de *dukun bayi* overbodig te maken, werd dus geenszins gerealiseerd.

Na de sluiting van de school konden individuele Nederlandse artsen aan huis vroedvrouwen opleiden. Hiervoor bestond echter noch bij Nederlandse artsen noch bij Javaanse vrouwen veel animo. De meeste Nederlandse artsen hadden hun handen vol aan hun normale werk en waren niet bereid om tegen een vergoeding deze opleidingstaak op zich te nemen. Bovendien behandelden zij bijna uitsluitend Neder-

voorkeur aan de vertrouwde *dukun bayi* boven een westers opgeleide vroedvrouw. De traditionele *dukun* was meestal een oudere vrouw die zelf al kinderen had gebaar. Haar attributen bestonden uit inheemse kruiden; zij was gekleed als de meeste inheemse vrouwen, op dezelfde manier als haar clientèle dus. *Dukuns* hadden niet alleen een rol tijdens de bevalling, maar ook tijdens de zwangerschap én de periode na de bevalling vervulden zij allerlei rituelen zoals het organiseren van ceremoniële maaltijden, het begeleiden van offers en het regelmatig masseren. De westers opgeleide, Javaanse vroedvrouwen waren daarentegen jong en hadden in het algemeen (nog) geen kinderen. Hun witte beroepskleding onderscheidde hen van hun clientèle en zij werden alleen tijdens de bevalling ingeschakeld, en niet in de periode ervoor en erna. Ze waren voor de inheemse bevolking dus veel minder aantrekkelijk dan de vertrouwde *dukun*. Omgekeerd gaven de westers opgeleide vroedvrouwen zelf ook de voorkeur aan (Indo-)Europese en Chinese kraamvrouwen omdat die goed betaalden. De meeste vroedvrouwen ontvingen overigens een toelage van de regering omdat zij onvoldoende inkomsten hadden. In ruil hiervoor moesten zij gewone inlanders helpen, maar om bovengenoemde redenen werd daarvan zelden gebruik gemaakt.

“Blanke en bruine Indische moeders”

Vanaf de sluiting van de vroedvrouwenschool in 1875 werd er voortdurend in meer of mindere mate gedebatteerd over de opleiding van inheemse meisjes tot vroedvrouw. Rond 1900 kreeg het debat een extra impuls door een artikel getiteld ‘Blanke en bruine Indische moeders’ van de hoofdredacteur Charles Boissevain in zijn krant, het *Algemeen Handelsblad*. Met een beroep op Hector Treub, vooraanstaand hoogleraar gynaecologie en obstetrie eerst in Leiden en later in Amsterdam, drong Boissevain er bij de Nederlandse regering op aan om al was het maar één verloskundige inrichting in Indië te stichten ter opleiding van Europese en inheemse vrouwen. De oproep aan Treub bleek niet tevergeefs: een week later verscheen in het *Handelsblad* een open brief waarin deze zich aansloot bij Boissevain en diens pleidooi voor de oprichting van een vroedvrouwenschool in Indië. Boissevain bracht het onderwerp hierna nog enkele malen onder de aandacht van zijn lezers. Als laatste in deze serie artikelen spoorde Boissevain de vrouwen van Nederland aan om een petitie te richten aan koningin-regentes Emma.

Boissevain was zeker niet de eerste de beste:

Bron: Charlotte Borggreve, Gouvernementsarts in Indië. Annie Wijlers en haar Indische schetsboeken 1928-1952. KIT, 2007.

Twee vroedvrouwen en een *dukun bayi*.

landse artsen die fatale afloop vervolgens toeschreven aan de ondeskundigheid van de *dukun bayi*. Hun sporadische contact met de traditionele vroedvrouwen in deze gecompliceerde situaties maakte dus dat de Nederlandse artsen veelal geen hoge dunk van hen hadden.

Mede daarom wilde de Nederlandse koloniale overheid Javaanse vrouwen een westerse vroedvrouwenopleiding bieden. Hiertoe werd in 1851 in Jakarta een vroedvrouwenschool opgericht, die echter al na 25 jaar de poorten moest sluiten omdat er niet genoeg leerlingen werden gevonden. Bovendien riep de inheemse

landse patiënten en dus konden zij de leerlingen niet opleiden tot vroedvrouwen binnen de inheemse samenleving. Voor de Javaanse vrouwen was het vaak een te grote stap om voor een opleiding twee tot drie jaar lang ver van hun geboortedorp in huis te gaan bij een Nederlandse arts. In de jaren 1892-1900 zijn op deze manier dan ook slechts zeventien inheemse vroedvrouwen opgeleid op Java, een eiland met in 1895 ongeveer 25 miljoen inwoners. Dit geringe aantal vroedvrouwen had als clientèle voornamelijk (Indo-)Europese of Chinese vrouwen. De grote meerderheid van de Javanen gaf de

na Abraham Kuiper was hij de meest gewaardeerde journalist van zijn tijd. Zijn artikelen zijn te beschouwen als de barometer van de stemming onder de gevestigde, liberale burgerij. De vraag is dan hoe het komt dat Boissevain als zeggeman van die elite zich het lot aantrok van de blanke en bruine moeders in Indië. Zelf schreef Boissevain dat hij al zeven jaar eerder tevergeefs had gewezen op het gebrek aan verloskundige hulp in Indië. Misschien zijn de artikelen van Boissevain te beschouwen als een uiting van de zogenoemde ‘ethische politiek’; de toenmalige koloniale politiek die oog wilde hebben voor het welzijn van de inheemse bevolking. Zijn emotionele pleidooi voor verbetering van de verloskundige hulp in Indië beroerde een groot deel van het liberale establishment en zijn artikelen uit het *Algemeen Handelsblad* werden overgenomen door andere bladen in Nederland en in Indië.

Ook buiten de dagbladen werd over de Indische vroedvrouwenkwestie gedebatteerd. Zo werd tijdens het driedaags congres ‘ter bespreking van den arbeid der vrouw op verschillend maatschappelijk gebied in onze Indische bezittingen’ aandacht besteed aan de verloskundige hulp in Indië. Dit congres maakte deel uit van de grote *Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* in Den Haag in 1898, georganiseerd door vrouwen uit de eerste feministische golf ter gelegenheid van de troonsbestijging van koningin Wilhelmina. Onder feministen bestond in het algemeen weinig belangstelling voor vroedvrouwen. Dit kan worden verklaard door het standsverschil; de toenmalige feministen behoorden vooral tot de hogere klassen, terwijl de vroedvrouwen afkomstig waren uit de arbeidersklasse en de kleine middenstand. Typerend

Charles Boissevain.

feit dat een vooraanstaand gynaecoloog als Treub voorstander was van de oprichting van een vroedvrouwenschool in Indië. Monnikendam vond dit “een kostbare inrichting, welke noodzakelijkheid voor de Europeesche bevolking men uit den drang der feiten niet kan aantoonen, die mijns inziens volstrekt niet zou beantwoorden aan het doel, dat men ervan hoopt,

len en in hun degelijke, zaakrijke, mededeelingen, (...) toonen reeds lang een open oog gehad te hebben voor de nooden der inlandsche bevolking.” Dr. Stratz naar wie Monnikendam hier verwijst, was de eerste gynaecoloog in Indië, die op dat moment in den Haag praktijk voerde. Toch kon Monnikendam het niet laten er zelf enige woorden aan te wijden. Ook voor de bruine moeders zou een kostbare vroedvrouwenschool geen verbetering brengen. Zij stelden immers nog geen prijs op westerse verloskundige hulp en bovendien konden ze een gediplomeerde vroedvrouw niet betalen.

Monnikendam eindigde met een opmerkelijke oproep aan Europese vrouwelijke artsen om hun arbeidsveld onder de inheemse bevolking van Java te kiezen; zij konden beter gegevens over zwangerschap en bevalling onder de inheemse bevolking verzamelen dan hun mannelijke collega’s. Deze oproep komt vreemd over als we weten dat er in 1900 pas dertien vrouwelijke artsen waren in Nederland. Kort gezegd vond Monnikendam dus dat Boissevain had overdreven. Gesteld dat diens aanklacht over slechte verloskundige hulp in Indië waar was geweest, dan zouden de Europese artsen in Indië, waaronder hijzelf, mede ‘schuldig’ zijn geweest aan een dergelijke verondersteld ellendige situatie. Met zijn lezing probeerde Monnikendam dus als het ware zichzelf en zijn collega’s enigszins vrij te pleiten. In het debat na afloop prikte het sociaaldemocratische kamerlid Ir. H.H. van Kol daar doorheen. Volgens Van Kol hadden de aanwezigen niets te maken met het verschil van inzicht tussen medici, maar ging het erom hoe “hulp kon worden verschaft aan de talrijke moeders die nu aan de dood werden geofferd”.

Onduidelijke gegevens

In de medische pers voerde de al eerder genoemde arts Van Buuren een ware kruistocht tegen de *dukuns bayi*. Hij schreef diverse artikelen en brochures over de Indische vroedvrouwenkwestie waarin hij aan de hand van praktijkgevallen een uiterst negatief beeld van de traditionele verloskunde neerzette. Hij interviewde en fotografeerde ongeveer dertig *dukuns* voor zijn brochures. In een daarvan vermeldde hij dat het “hier om *dukuns* uit de stad ging” en dat “de situatie in de dorpen nog veel erger” was.

In Indië kwam de kwestie aan de orde tijdens een vergadering van de *Vereeniging tot Bevordering der Geneeskundige Wetenschappen in Nederlandsch-Indië*, waarvan alle Europese artsen in Indië lid waren. Over het algemeen waren de aanwezigen van mening dat men in Nederland de toestand wel erg overdreef, maar men realiseerde zich tegelijkertijd dat betrouwbare gegevens noodzakelijk waren. Daarom werd besloten een enquête te houden onder alle geneesheren in Indië en tevens om de regering te verzoeken om in een of meer districten een register te laten bijhouden van alle vrouwen die gedurende of kort na hun bevalling waren overleden.

De regering stemde met dit voorstel in. He- >>

De blanke vrouw werd beschouwd als diegene die de morele superioriteit van het blanke ras in de kolonie belichaamde.

is dat op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid pas op het allerlaatste moment een plek werd ingeruimd voor vroedvrouwen.

Op het congres over vrouwenarbeid in Indië sprak onder andere dr. S. Monnikendam, arts met een lange staat van dienst in Nederlands-Indië. In zijn lezing ‘Bijdrage tot de oplossing der Oost-Indische Vroedvrouwenkwestie’ reageerde hij op de artikelen in het *Algemeen Handelsblad*. Met enig gevoel voor overdrijving vergeleek Monnikendam het eerste artikel van Boissevain met *De negerhut van Oom Tom* en *Max Havelaar*, waarbij het deze keer niet ging om verdrukte negerslaven of Javanen maar om de in zijn ogen betreurenswaardige verloskundige hulp aan blanke en bruine moeders.

Zorg om de blanke Indische moeder

Monnikendam wilde vooral het vertrouwen van de blanke moeders in Indië in de verloskunde doen terugkeren. Hij was teleurgesteld in het

en voorloopig de oogen zou afhouden van de verbeteringen, die werkelijk nodig en werkelijk mogelijk zijn”. Monnikendam was van mening dat er eerst goede gegevens moesten zijn en dat dan pas over een oplossing kon worden nagedacht. Hij was er dus tegen om nu al een school op te richten. Vooralsnog wilde hij (Indo-)Europese vrouwen in Europa opleiden tot vroedvrouw en de meest intelligente onder hen tot volledige verloskundigen. “Een dergelijke proef zou heel wat minder kostbaar zijn dan een vroedvrouwenschool in Indië en zou heel wat betere leerlingen kunnen afleveren.” Inlandse vrouwen tot zelfstandige verloskundigen opleiden achtte hij zelfs met het beste onderwijs onmogelijk.

Voor de bruine moeders verwees Monnikendam naar de artikelen van de zendingarts Dr. H. Bervoets en de arts Dr. H.B. van Buuren. Dat waren volgens hem “mannen, die door den aard van hun werkring en de wijze waarop ze die opvatten, beter dan Prof. Treub, Dr. Stratz of ik, over de bruine moeders kunnen oordee-

laas zijn de resultaten van de enquête niet beschikbaar, maar van de eventuele uitkomsten van de registratie van de kraamvrouwensterfte moeten we ons niet al te veel voorstellen. Er bestond in die tijd geen burgerlijke stand voor de inheemse bevolking, wel voor de Nederlanders. Maar zelfs met de cijfers van die kleine groep (in 1895 woonden er ruim 50.000 Europeanen op Java op een bevolking van 25 miljoen) werd gegoocheld. Zo moest Stratz zijn kritiek op zijn collega's terugnemen, omdat hij moest toegeven onjuiste cijfers te hebben gehanteerd over kraamvrouwensterfte onder Europeanen. In een ander geval werd de sterfte van Nederlandse kraamvrouwen op Java vergeleken met die in Pruisen; ook toen bestreden de discussianten elkaars uitkomsten heftig. Een paar jaar later, in 1906, bestond er nog steeds behoefte aan gegevens over sterfte van vrouwen en kinderen in het kraambed. De redactie van het *Tijdschrift voor Inlandsche Geneeskundigen* deed tot tweemaal toe een oproep aan de westers opgeleide, inheemse dokters, de zogenaamde *dokters djawa*, om dergelijke gegevens aan te leveren. Heel begrijpelijk reageerden deze niet: een dergelijke registratie was onbegonnen werk en bovendien hadden de meesten hun handen vol aan hun reguliere taken.

Uiteindelijk werd de vroedvrouwenkwestie in de Tweede Kamer behandeld; na al die artikelen en debatten kon de politiek niet achterblijven. Bij de behandeling van de begroting van Nederlands-Indië voor 1898 constateerde de sociaaldemocratische afgevaardigde Van Kol dat de geneeskundige verzorging in het algemeen maar de verloskundige hulp in het bijzonder in Indië veel, eigenlijk alles te wensen overliet. Hij constateerde dat het nieuwe opleidingsplan zoals in 1892 door de toenmalige minister van koloniën in de kamer gepresenteerd, volstrekt onvoldoende was. Hiermee waren in vier jaar twaalf inheemse vroedvrouwen opgeleid, wat hij niet kon beschouwen als een doortastende aanpak om verbetering te brengen in de verloskundige hulp voor blanke en bruine moeders. Met gevoel voor drama riep Van Kol uit dat er om Atjeh te annexeren honderden miljoenen beschikbaar waren, maar voor verloskundige hulp nauwelijks enkele duizenden. "Ruim was men om geld te geven om te kunnen doden; schriel was men, lamentabel zuinig om moeders en kinderen in het leven te houden. (...) Het oprichten van verloskundige gestichten, (...) in enkele met zorg daarvoor uitgekozen plaatsen, en niet meer in de nabijheid van kazernes en militaire hospitalen, zou de eerste stap wezen in de goede richting. (...) Dit werk der beschaving en der humaniteit zal in alle oorden van Java en elders doen gevoelen, dat wij steeds meer beginnen in te zien welke verplichtingen als meesters van Insulinde op onze schouders rusten." Met deze laatste woorden betoonde Van Kol zich een typische vertegenwoordiger van de ethische politiek.

Het antwoord van de toenmalige minister van koloniën J. Th. Cremer zal Van Kol in positieve zin hebben verrast. De Minister was al sinds zijn aantreden met deze zaak bezig. Als iemand

met ruime ervaring in Indië achtte hij de slaggingskansen van een verloskundigenopleiding groter in zendingziekenhuizen dan in gouvernementssinrichtingen – een pleidooi dus voor het particulier initiatief. Het was niet verwonderlijk dat Cremer, die in de tabak met de *Deli-Maatschappij* op Sumatra een groot vermogen had vergaard, de oplossing in de particuliere hoek zocht. Omdat hij niet wilde wachten tot zich meer particulieren aandeeden, had hij onmiddellijk na zijn aantreden als minister over deze zaak overleg gepleegd met de reeds genoemde dr. Stratz. Diens denkbeelden, waaronder een plan voor een goede school, had de minister vervolgens naar Indië gestuurd met het verzoek hierover een advies uit te brengen. In afwachting van dit advies zwakte het debat over de Indische vroedvrouwenkwestie af, om een paar jaar later weer in alle hevigheid los te barsten. Uiteindelijk liet de overheid het opleiden van vroedvrouwen over aan het particulier initiatief, onder andere binnen zending en missie.

Besluit

Het is opvallend dat aan de vroedvrouwenkwestie zoveel aandacht in woord en geschrift werd gewijd. Daaruit zou men kunnen afleiden dat het om een zaak van groot belang ging. Aan de algemene volksgezondheid van de inheemse bevolking in Indië mankeerde toch ook het nodige, zoals sommigen in de discussie terecht opmerkten. Zij wezen erop dat ziekten als malaria, cholera en dysenterie veel slachtoffers maakten. Het idee om eerst te werken aan introductie van de westerse geneeskunde en daarna, als onderdeel daarvan, van de westerse verloskunde kreeg in die dagen echter nauwelijks voet aan de grond. De discussie concentreerde zich op het al dan niet heropenen van de vroedvrouwenschool, terwijl de resultaten van de westers opgeleide, inheemse vroedvrouwen niet hoopgevend waren; slechts weinigen wilden worden opgeleid en nog minder Indische vrouwen wilden hen aan het kraambed. Dus blijft de vraag: waarom al die aandacht voor de verloskunde?

Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat in die tijd de blanke vrouw werd beschouwd als degene die de morele superioriteit van het blanke ras in de kolonie belichaamde. Zij moest de morele eer van het moederland hoog houden, zoals mannen de militaire eer. Dr. Stratz formuleerde dit als volgt: "Iedereen

H.H. van Kol

Bron: <http://www.isg.nl/bwsa/images/kol.jpg>

hier te lande weet, welke groote steun de vrouwen in den strijd des levens voor hare echtgenoten zijn, dat zij een onmisbaar element zijn voor den goeden geest van ons leger. Er wordt werk gemaakt van de dapperheid, van den moed voor den vijand op het slagveld bewezen. Van de heldmoedige daden, in het stille huiselijk leven door de vrouwen verricht, spreekt men niet; daarvoor is geen Willemsorde te krijgen." Vrouwen met een dergelijke belangrijke taak hadden recht op deskundige bijstand tijdens de moeilijkste uren van hun bestaan, tijdens hun bevallingen. En in het verlengde hiervan vond men dat ook de bruine moeders moesten kunnen rekenen op goede verloskundige hulp, al werden aan hun positie veel minder woorden gewijd. ///

Liesbeth Hesselink is historica en bereidt een proefschrift voor over Javaanse dokters en vroedvrouwen tussen 1850 en 1915.

Literatuur

- Lidy Schoon, *De gynaecologie als belichaming van vrouwen. Verloskunde en gynaecologie 1840-1920*. Zutphen, 1995.
- Hilary Marland, 'Midwives, missions and reform. Colonizing Dutch childbirth services at home and abroad ca 1900', in: Mary P. Sutphen and Bridie Andrews (eds.), *Medicine and Colonial Identity*. London and NY, 2003, pp. 61-79.

Het succes van de wasmachine

Hoe een onding onmisbaar werd

Het wassen van kleding behoorde lange tijd tot een van de zwaarste huishoudelijke taken. 'Maandag wasdag' betekende gesleep met water, boenen en borstelen, wassen, spoelen, wringen en drogen, ruggijn en kapotte handen. De daarop volgende dagen stonden het arbeids- en tijdsverslindende stijven, strijken, plooiën en persen nog op het programma. Het kostte heel wat tijd en arbeid om wasgoed weer netjes de kasten in te krijgen. Geen wonder dat de wasmachine zo'n succes is geworden, zou je denken. Toch zat er weinig vaart in de acceptatie van dit apparaat.

/ Carianne van Dorst /

Al tegen het einde van de negentiende eeuw kwamen de eerste wasmachines op de markt. Een halve eeuw later, toen het elektrische strijkijzer, de stofzuiger en de radio al lang een plaatsje hadden gekregen in de meeste Nederlandse woningen, had echter nog geen vijftien procent van de huishoudens een wasmachine aangeschaft. In de jaren vijftig steeg het wasmachinebezit plotseling spectaculair van zestien procent in 1951 naar ruim dertig procent in 1957. Drie jaar later was dat percentage bijna verdubbeld. Halverwege de jaren zestig had driekwart van de Nederlandse huishoudens een wasmachine in huis. Waarom had de doorbraak van de wasmachine zo lang op zich laten wachten? En waarom werd de wasmachine na 1950 plotseling wel een succes? Lag het aan de techniek? De prijs? Bepaalden alternatieven voor de wasmachine de mate van succes, of was er meer aan de hand?

De eerste wasmachines waren eenvoudige houten kuipen op poten, waarin een wasbeweiger het wasgoed door het sop sloeg. Deze apparaten werden met de hand aangedreven door een hendel heen en weer te halen. De machines waren vaak uitgerust met een wringer. Door een slinger rond te draaien, werd het natte wasgoed tussen de twee rubberen rollen van de

wringer doorgedraaid om het water eruit te persen. Deze eenvoudige kuipwasmachines namen de functie over van wastobbe, wasbord en vrouwenhanden, maar niet meer dan dat. Ze veranderden dan ook niet erg veel aan de gangbare waspraktijken. Weken, spoelen en de nabewerkingen bleven handwerk. Ook voor het grote probleem van het drogen van het wasgoed bracht de wasmachine geen oplossing. In de jaren twintig waren wasmachines steeds vaker uitgerust met een elektrische motor. De elektrische aandrijving maakte het apparaat een stuk duurder, maar veranderde verder weinig aan het gebruik. De eenvoudige houten kuipwasmachines verlichtten weliswaar de zware belasting van wasdag, maar leverden uiteindelijk weinig besparing in tijd.

Alternatieven

Vrouwen die de was deden, konden buiten de wasmachine kiezen uit verschillende andere oplossingen voor het zware werk. De meest gebruikelijke alternatieven waren de wasketel en uitbesteding van de gezinswas aan commerciële wasserijen. Een wasketel was niet meer dan een grote pan, die met wasgoed en sop op een fornuis werd verhit. De circulatie van het hete sop maakte het wasgoed schoon. Reclamemakers van de Duitse wasmiddelenproducent Henkel probeerden vrouwen te doen geloven dat de was zich in een wasketel met *Persil* volledig zelf waste, maar natuurlijk wisten die

Begin jaren '60: de schone schijn van de elektrische wasmachine was vele malen mooier dan de morsige realiteit van wasdag.

vrouwen wel beter (zie afbeelding 1). De wasketel bespaarde een hoop tijd en energie in vergelijking met de handwas, maar na het koken moest het wasgoed toch nog nagekeken worden op vuil en vlekken en op een wasbord of met de hand verder behandeld. Wassen met een wasketel was goedkoop, maar net als wasmachines arbeidsintensief, en zonder goede wasvoorzieningen in de Nederlandse woningen bovendien bewerkelijk.

Welgestelde vrouwen en vrouwen uit de hogere middenklasse vonden verlossing van deze lasten door uitbesteding aan commerciële wasserijen. Zij gaven de vuile was mee aan de wasman en ontvingen hun wasgoed één of enkele weken later schoon, gestreken en gevouwen terug in huis. Aan deze dienstverlening hing wel een prijskaartje, net als aan het gebruik van een wasmachine. Dankzij elektrohuishoudkundige Corrie van der Schalk, een aan een huishoudschool opgeleide voorlichtster van een elektriciteitsbedrijf, is het mogelijk een indruk te geven hoe de kosten van de verschillende wasgewoonten zich tot elkaar verhielden. Van der Schalk zette in 1932 de kosten en baten van verschillende wasmethoden op een rij. Ze keek naar arbeidstijd, arbeidsintensiteit en prijs. In de totale kosten berekende ze een fictief uurloon voor de arbeid van de gebruiksters (zie tabel 1). De huishoudkundige concludeerde dat een >>

Van der Schalk legde in 1932 de tekortkomingen van de wasmachine bloot.

Tabel 1 Arbeidstijd, aangewende energie en kosten (in guldens) van de behandeling van 5 kilo wasgoed naar waspraktijk

	Arbeidstijd	Aangewende energie*	Totale kosten	Totale kosten excl. loonkosten
Wasketel	1 u., 26 m., 06 s	2	f1,15	f0,72
Handwasmachine	1 u., 53 m., 52 s	3	f1,35	f0,78
Elektrische wasmachine	1 u., 07 m., 28 s	1	f2,48	f2,15
Uitbesteding aan wasserij	6 m., 42 s	0	f1,40	f1,37

* De aangewende energie is op een schaal van 0 (weinig) tot 3 (veel).

Bron: A. J. Wolthers-Arnolli, 'De wasch thuis of buitenshuis', in: *De huishouding*, 5, no. 17, 1934, p. 236.

handwasmachine geen tijd- of arbeidsbesparing opleverde ten opzichte van een wasketel. Een elektrische wasmachine leverde op deze punten een beetje besparing, maar wel tegen erg hoge kosten – een opmerkelijke conclusie voor een propagandiste van elektrische apparaten. Uitbesteding aan een wasserij leverde in vergelijking met de wasketel een zeer grote besparing op tijd en arbeid, maar, wanneer de fictieve loonkosten van de gebruiker niet werden meeberekend wel tegen een veel hogere prijs. Tegen het gebruik van een elektrische wasmachine stak wasserijgebruik echter positief af, zowel met betrekking tot arbeidsbesparing als tot prijs.

Bij deze cijfers is het belangrijk te bedenken dat de waardering voor wasarbeid in deze periode laag was. Met of zonder wasmachine, wasen stond te boek als vies en zwaar werk. Wie het zich kon veroorloven besteedde de was dan ook uit aan wasserijen of dienstpersoneel. Wie uitbesteding te duur vond of daar om een andere reden geen gebruik van wilde maken, waste zelf thuis, maar dan wel met een goedkope wasketel. De wasketel en de wasserijdiensten maakten de wasmachines voor zowel minder draagkrachtigen als voor beter gesitueerden tot een onaantrekkelijk alternatief. Huishoudkun-

machines. Met het oog op besparing van tijd, inspanning en rommel droegen zij hun voorkeur voor wasserijgebruik stellig uit en probeerden zelfs wasserijen voor vrouwen met een kleine beurs bereikbaar te maken. Van die dure, onhandige wasmachines moesten zij niets hebben. De voordelen van de wasserijen waren voor deze woordvoerders zo evident, dat het voor hen slechts een kwestie van tijd en welvaart leek, voordat uitbesteding van de was de norm zou worden.

Het liep echter heel anders. Tegen de vooroorlogse verwachting in werd in de jaren vijftig de wasmachine populair. Het opvallende is dat de stijgende populariteit niet te verklaren is met de gebruiksvoordelen van het apparaat. De modellen die middenklasse huishoudens toen massaal aanschafden, waren eenvoudige elektrische kuipwasmachines, die in gebruik niet veel verschilden van de impopulaire vooroorlogse modellen. Ze namen uitsluitend het onderdeel 'wassen' over en lieten de rest aan de gebruikers (zie afbeelding 2). De woningen waarin vrouwen dit apparaat gebruikten, waren bovendien niet uitgerust voor dit werk.

Terwijl zich in de loop van de twintigste een revolutie voltrok op het gebied van het wonen, waarin thuis verschillende ruimtes werden gecreëerd voor maaltijdbereiding, ontspanning, slapen en lichaamsreiniging, kwam de gezinswas er bekaaid vanaf. De meeste woningen hadden tot in de jaren zestig onvoldoende warm water, geen elektriciteit op de plek waar de wasmachine gebruikt werd, geen eenvoudig te gebruiken afvoer, en vooral geen plek om te drogen. Ook met een moderne elektrische wasmachine bleef wasdag een dag vol intensieve arbeid en een aanslag op het huiselijk leven. Vrouwen die kozen voor de aanschaf van een wasmachine, kozen daarmee ook voor een stevige inzet van eigen arbeid, die de schakel vormde tussen de van elkaar losstaande, maar afhankelijke systemen. Waarom kochten middenklasse huishoudens nu plotseling wel dit apparaat met deze beperkte voordelen, die ze ook nog eens onder lastige omstandigheden moesten gebruiken? De apparaten waren weliswaar iets goedkoper dan voor de oorlog, maar konden op prijs de concurrentie met de vertrouwde wasketel lang niet aan. Wanneer voor de gebruikers een fictief loon werd berekend, was zelfs uitbesteding aan wasserijen niet eens veel duurder. Waarom dan toch die wasmachine?

Opwaardering van huishoudelijke arbeid

De opkomst van de wasmachine viel in een periode waarin de besteedbare inkomens van Nederlandse gezinnen aanzienlijk stegen. Tussen 1950 en 1970 verdubbelden de netto weekverdiensten van industriearbeiders iedere tien jaar. De samenleving veranderde. Dienstpersoneel was er nauwelijks meer. Wederopbouwretoriek en overheidsbeleid maakten het kostwinnersmodel dwingend er dan ooit. Een geslaagd gezin bestond in deze jaren uit een werkende echtgenoot die een inkomen binnenbracht en

een huisvrouw die zelf thuis het gezin en het huishouden onderhield. Anders dan tijdens het interbellum waardeerden beter gesitueerde huisvrouwen niet meer uitsluitend een goede organisatie van het huishouden, maar omarmden ook de huishoudelijke arbeid die daarbij hoorde. Een hogere waardering voor huishoudelijke arbeid betekende dat vrouwen trots konden zijn op hun zorg voor het gezin. Deze statusverhoging van huishoudelijke arbeid maakte het werk ook voor vrouwen uit de hogere klassen acceptabel. Ook zij namen nu huishoudelijke taken op zich, maar dan wel steeds vaker met inzet van elektrische apparaten.

De verschuivende waardering voor wasserijgebruik is in het licht van deze opwaardering van huishoudelijke arbeid veelzeggend. Tijdens het interbellum had de betere middenklasse de was zonder pardon uitbesteed aan een wasserij. Hoe eerder de was uit huis was, hoe beter. De goedgeklede chauffeur die in een nette wagen de wasmanden aan huis kwam ophalen functioneerde als statussymbool. Hij maakte aan de burenen zichtbaar dat dit huishouden tot de betere middenklasse behoorde, waar vrouwen de zware wasarbeid bespaard kon blijven. Tijdens de wederopbouw groeide echter het onbehagen over de uitbesteding aan wasserijen. Rond 1950 zond nog ongeveer zestig procent van de welgestelden en hogere middenklasse de was naar de wasserij. Tien jaar later was dit nog geen veertig procent en in 1966 deed nog slechts 35 procent van de hoogste inkomensgroep de was gedeeltelijk de deur uit. Vrouwen uit de hogere middenklasse, die voorheen de overstap naar een wasserij hadden beleefd als een stijging op de sociale ladder, stelden zich nu de vraag of zij de was niet *zelf* behoorden te doen.

Uitbesteding van de was veranderde van een statussymbool in iets onbetamelijks, een teken van onverschilligheid ten aanzien van het huishouden. Een onderzoek van een marketingbureau in opdracht van de gezamenlijke wasserijen uit 1961 beschrijft in sprekende teksten de waarde die vrouwen rond 1960 gaven aan de verzorging van de gezinswas. De onderzoekers concludeerden onder andere dat vrouwen bang waren om na wasserijgebruik door andere vrouwen "veroordeeld" te worden "als een onverschillige, niet zo aan het huishouden gebonden vrouw". In het discours van zuinigheid en hard werken ten dienste van de wederopbouw van het vaderland werd de zorg voor de gezinswas op die manier moreel verplichte arbeid, ook voor vrouwen uit de betere middenklasse. In 1959 kon de voormalige presidente van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en scheikundige J.W. van Iterson/Rotgans daarom uitroepen "mijn jarenlange ervaring [is] dat er niets gaat boven thuis wassen!"

Hippe machines

Wat een contrast met haar voorgangers uit het interbellum, die zich juist inspanden om de was definitief uit huis te krijgen. Ze voegde er nog aan toe: "Zelfwerkzaamheid in het gezin is een bron van vreugde, verhoogt het saamhorigheidsgevoel. De uitspraak lijkt boud, maar ook

De arbeidsbesparende wasketel kon de concurrentie met de dure wasmachine tot 1950 gemakkelijk aan.

digen, feministen en woordvoerders van middenklasse en arbeidersvrouwen, die zich gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw sterk maakten voor verlichting van huishoudelijke arbeid, zagen dan ook niets in deze was-

WELK WERK KAN DE WASMACHINE DOEN?									
verklaring der tekens:	dit doet de wasmachine					dit doet U zelf.			
	voorwassen (beest)	ontladen	verwarmen	ontladen	wassen	ontladen	spoelen	ontladen	wringen
verwarmde kuipmachine zonder centrifuge (waarschijnlijk met U een wakkertje nodig)	hand	hand	hand	hand	gear	hand	hand	hand	hand
verwarmde kuipmachine zonder centrifuge	hand	hand	gear	vervalt	gear	hand	hand	hand	hand
verwarmde kuipmachine met aangepaste centrifuge, z.g. combi	hand	hand	gear	vervalt	gear	hand	gear	hand	gear
verwarmde trouwal- machine met aangepaste centrifuge	gear	vervalt	gear	vervalt	gear	vervalt	gear	hand	gear
half en v.l. automatische verwarmde trouwal- machine die fenset, centrifuge	gear	vervalt	gear	vervalt	gear	vervalt	gear	vervalt	gear

Tot de aanschaf van een automatische wasmachine bleef wassen ondanks de mechanisering handenarbeid.

Bron: Gemeentearchief Rotterdam, toegangsnr. 1264, Archief Velo Wasmachinemij B.V.

de gezinswas kan hiertoe behoren, mits men de goede hulpmiddelen heeft." En tot die goede hulpmiddelen behoorde de elektrische kuipwasmachine. Waarom zag zelfs een prominente vrouw uit de huisvrouwenvereniging opeens verlossing in dit arbeidsintensieve apparaat?

Het succes van de wasmachine kan echter niet begrepen worden zonder te wijzen op nog een andere belangrijke verandering, die van materiaalgebruik en vormgeving van wasmachines. De kuipwasmachines die in de jaren vijftig werden aangeschaft waren niet langer van hout, maar van metaal. Zoals gezegd, deden deze wasmachines niet veel meer dan de solide houten kuipwasmachines die al vanaf de jaren twintig met elektromotor verkrijgbaar waren. In tegenstelling tot de metalen apparaten werd de houten wasmachine eind jaren vijftig niet als een volwaardige wasmachine gezien. Middenklasse vrouwen achtten de groezelige houten kuip ongeschikt voor de keurige moderne gezinnen in de nieuwe doorzonwoningen. Het logge apparaat werd wel degelijk een nut toegeschreven, maar uitsluitend voor bepaalde gebruikers. Het werd uitermate geschikt bevonden voor het wassen van zeer vuile kleding en voor gebruik op de boerderij. De bekende wasmachineproducent *Velo*, die voor de Tweede Wereldoorlog een groot aandeel had in de Nederlandse wasmachinemarkt, was van mening dat hout even goed voldeed als metaal. *Velo* hield de productie van houten wasmachines dan ook in stand in de vooronderstelling dat de diverse modellen verschillende markten zouden bedienen. "De houten wasmachine zal best dienen bij boeren, arbeiders, over het algemeen mensen, die een vuile wasch hebben, terwijl de metalen machine bij den middenstand meer op zijn plaats is." De voorkeur voor een houten of metalen wasmachine zat echter niet zozeer in de functionaliteit van de apparaten, maar in de betekenis die aan de diverse materialen en modellen werd gegeven. De producenten van houten wasmachines hadden nooit veel moeite gedaan om de waskuipen een elegant uiterlijk te geven. De apparaten bleven wastobbes op poten, robuust en weinig speels. De motor was zichtbaar op, naast of onder de kuip bevestigd.

De eerste metalen wasmachines toonden een gelijkenis. Het ware grote ronde kuipen op poten met de elektromotor gedeeltelijk verstopt onder de kuip. Het koele, glanzende materiaal en de smetteloze uitvoering gaf het apparaat echter een geheel andere uitstraling. Het was niet langer degelijk en robuust als de houten wasmachine, maar hygiënisch, aangenaam modern en vooruitstrevend. Na de oorlog veranderde ook de vormgeving van de wasmachines. De apparaten kregen een rond of vierkant omhulsel, gesloten tot aan de grond. Het idee van een tobbe op poten verdween daarmee; in plaats daarvan kwam de wasmachine als gesloten gladdoos. Het werd een apparaat dat niet misstond in een moderne keuken.

De motor was nu geïntegreerd; het enige uitsteeksel bestond uit de tijds klok die ingedrukt diende te worden om het apparaat in werking te stellen en de wasbeweger was van aluminium, bakeliet of een andere kunststof. Deze nieuwe modellen veranderden dus niets aan de handelingen die de gebruiker moest verrichten. Als *Velo* geloofd mag worden, veranderde er ook niet veel aan de prestatie van het apparaat. De grootste verandering betrof dus het materiaal en de vormgeving.

In zijn studie naar materiaalkeuze in de vliegtuigbouw analyseert techniekhistoricus Eric Schatzberg hoe ideologie vormgeeft aan technologische keuzes. Schatzberg stelt dat er in de vliegtuigbouw geen technische reden was om van hout over te gaan op metaal. Toch werd

deze stap in de jaren twintig gezet, ingegeven door de betekenissen die de vliegtuigbouwers toekenden aan de verschillende materialen. Metaal stond voor modern, industrieel en wetenschappelijk. Het stond kortom voor al die dingen waar Amerikanen in de jaren twintig van de vorige eeuw vertrouwen in hadden en toekomst in zagen. Hout stond daarentegen voor traditioneel en ambachtelijk. Ingenieurs verdedigden hun voorkeuren in materiaal echter in andere termen. Metaal was veiliger, beter, lichter, minder brandgevaarlijk. Schatzberg betoogt dat er in de vliegtuigbouw geen technische noodzaak was voor de voorkeur voor metaal boven hout. Er was niet eens een debat over de keuze. De ideologie was zo sterk, dat de voorkeur voor metaal geen betoog nodig had. Hout had eenvoudigweg afgedaan. Vervolgens richtten de ingenieurs al het onderzoek op de ontwikkeling van metalen vliegtuigen en keken niet meer naar houten ontwerpen. Zo werd het metalen vliegtuig dominant.

Voor de metalen wasmachine gaat hetzelfde verhaal op. De nieuwe materiaalkeuze en de vormgeving zorgden niet voor meer arbeidsbesparing, tijdsbesparing of een schonere was. Uit bronnen is weinig op te maken over de voordelen van de metalen wasmachine. Deze werd vanzelfsprekend beter gevonden. De uitvoering in glanzend materiaal gaf de wasmachine een moderne hygiënische uitstraling die uitstekend paste in de nieuwe, strak vormgegeven *Bruynzeel* keukens. De metalen wasmachine sloot perfect aan op de huisvrouwenideologie van de jaren vijftig en zestig, waarin de zorg voor het gezin centraal stond. Vrouwen uit de middenklasse haalden met het metalen apparaat de was in huis. Het moderne apparaat stelde vrouwen in de gelegenheid om de voorheen verfoeide wasarbeid te waarderen als een belangrijke zorgtaak voor haar gezin. Het verleende de gebruikster de voldoening van het wassen voor het gezin in huis, maar zeker ook status. De houten wasmachine, die door zijn vormgeving vooral een werktuig bleef en verwees naar sloofarbeid, ontbeerde eenvoudigweg deze kwaliteiten. Omdat niet alleen het apparaat veranderde, maar tegelijkertijd ook de noties over vrouwen en hun arbeid in huis, kreeg de wasmachine zijn doorbraak. Techniekontwikkeling en ideologie grepen zo op elkaar in en vormden elkaar. ///

Carianne van Dorst is freelance onderzoeker en werkt momenteel aan een geschiedenis van het zelf mode maken in Nederland. Zij promoveerde in juni 2007 aan de Technische Universiteit Eindhoven.

Literatuur

- Carianne van Dorst, *Tobben met de was. Een techniekgeschiedenis van het wassen in Nederland 1890-1968*. Proefschrift Technische Universiteit Eindhoven, 2007.
- Carianne van Dorst en Harry Lintsen, 'Een kind doet de was', in: Harry Lintsen e.a. *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland 1800-2000*. Zutphen, 2005, pp. 275-291.
- Ruth Oldenzijl e.a. (ed.), 'Huishouden', in: Johan Scot e.a. (eds), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel IV- Huishouden en Medische technologie*. Zutphen, 2001.

Enkele sleutelfiguren en -momenten in de Belgische geschiedenis

De toegang van vrouwen tot het gerecht

Zestig jaar geleden kregen Belgische vrouwen stemplicht voor Kamer en Senaat. Op ongeveer hetzelfde ogenblik verwierven zij ook toegang tot de magistratuur. Men gaat er inmiddels van uit dat de aanwezigheid van vrouwen een meerwaarde vormt voor de rechtspraak. Omdat zij een vrouwelijk perspectief hanteren, sturen zij een beleid dat ook voor vrouwen zinvol en aanvaardbaar is. Waar mannelijke rechters zich laten leiden door abstracte regels en principes om een geschil te beslechten, zouden vrouwen meer aandacht hebben voor overleg, verzoening en de algemene context waarin feiten plaatsvinden. In tegenspraak met deze opvatting wordt dan weer geopperd dat er *geen* verschillen bestaan tussen mannelijke en vrouwelijke rechtspraak: sekseverschillen verdwijnen in de loop van de rechtsopleiding en deze brengt standaard professionele juristen en magistraten voort.

/ Eva Schandevyl /

M'an' en 'vrouw' zijn immers (ook) sociale categorieën en constructies, die te verklaren zijn vanuit een specifieke historische context. In dit artikel onderzoeken we welke krachten in het verleden een dam vormden tegen de emancipatie van vrouwen en hun rechtspraak. Wat waren de historische wortels van vrouwenverteenwoordiging binnen het gerecht en welke figuren hebben daarin een bepalende rol gespeeld?

Van privé-sfeer naar publieke sfeer

Toen er in het zog van de moderniseringsprocessen op het einde van de achttiende eeuw een nieuwe stratificatie tot stand kwam waarbij nieuwe sociale klassen ontstonden (kleine burgerij, arbeidersklasse), vormde er zich tegelijk ook een nieuwe, seksueel gedifferentieerde arbeidsdeling. Die gaf aanleiding tot een specifiek geslachtsbewustzijn. Vrouwen en mannen verwierven aparte sociale identiteiten die hun legitimatie vonden in de natuur zelve en de veronderstelde psychologische verschillen tussen mannen en vrouwen. De mannelijke identiteit draaide om kracht, rede en predestinatie tot publieke verantwoordelijkheid. Vrouwen werden teruggedrongen in de privé-sfeer (kinderzorg) en *gelabeld* als emotionele wezens, weinig zelfbeheerst. Vanaf het midden van de jaren 1950 echter verloren beide culturele kaders – sociale klasse en geslacht – aan bindingskracht. Dit gebeurde in het kader van maatschappelijke democratisering, toenemende individualisering en verlies van tradities. Vrouwen overschreden hun traditionele grenzen en betraden de publieke sfeer, gingen in steeds grotere getallen naar de universiteit, studeerden rechten en betraden

de arbeidsmarkt (wat natuurlijk niet wil zeggen dat die markt plots vrouwvriendelijk geworden was). In deze historische ontwikkeling naar meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen, werden de sleutelmomenten niet altijd bepaald door traditionele breekpunten (veranderingen in politieke regimes, culturele revoluties), maar vaak door acties van individuele vrouwen en hun verenigingen. In deze bijdrage stel ik een alternatieve periodisering voor, aan de hand van (het leven van) enkele vrouwen die als eersten het mannelijk monopolie inzake juridische beroepen in vraag stelden. Dit gebeurde tijdens twee sleutelmomenten in de twintigste eeuw: Marie Popelin deed dat in het begin van de eeuw, Georgette Ciselet en Geneviève Pevtschin na de Tweede Wereldoorlog.

Bron: Koninklijke Bibliotheek van België.

De zaak Marie Popelin veroorzaakte de eerste barsten in de Belgische juridische vestiging. Marie Popelin (1846-1913), aanvankelijk actief in het Brussels onderwijs, besloot om op latere leeftijd rechten te studeren aan de *Université Libre de Bruxelles*. In 1888 behaalde ze daar als eerste Belgische vrouw een diploma in de rechten. Toen zij later haar inschrijving in de orde van advocaten vroeg, werd haar dat geweigerd. In theorie was er geen enkele wet die de toegang van vrouwen tot de balie verbood, maar in werkelijkheid was dit bijna overal traditie – behalve in de Verenigde Staten. Volgend op een eerste arrest van het Brusselse Hof van Beroep ging Popelin naar Cassatie. Ook dat Hof sprak zich in 1889 uit tegen de eedaflegging van vrouwelijke advocaten. Men was van oordeel dat vrouwen niet geschikt waren om het beroep van advocaat uit te oefenen, als gevolg van onder andere hun 'aangeboren zwakte' en de eisen van het moederschap. Volgens het vonnis zouden vrouwen zich niet naar behoren aan de specifieke eisen van de balie kunnen aanpassen. Maar Popelin zette de strijd verder. Zij genoot daarbij de steun van de Brusselse advocaat Louis Frank die een ophefmakend boek publiceerde over de (discriminatie van de) vrouwelijke advocaat. Frank was ook een stimulerende kracht achter het toenmalige burgerlijk feminisme.

Het juridisch getouwtrek rond Marie Popelin betekende een keerpunt in de feministische beweging. De zaak had veel ruchtbaarheid gekregen in de pers, de publieke opinie werd wakker geschud en Popelin zélf kreeg steeds meer belangstelling voor de problematiek van de emancipatie van de vrouw. Het was nu wel duidelijk geworden dat er meer nodig was dan alleen onderwijs om de bestaande ongelijkheden tussen mannen en vrouwen weg te werken. Als antwoord op deze bewustwording werden er vanaf het einde van de negentiende eeuw verschillende nieuwe organisaties opgericht met een burgerlijk feministisch karakter. Veel van deze verenigingen waren pluralistisch en stonden dus open voor alle politieke strekkingen. In de praktijk hadden ze vaak een liberale kleur en richtten ze hun aandacht vooral op de juridische gelijkberechtiging van mannen en vrouwen, het recht op arbeid en gelijkheid binnen het huwelijk. De Belgische historica Denise De

Marie Popelin

Weerdt wees erop dat die drang naar autonomie en vrijheid niet toevallig gezocht moet worden in de ideologieën waaruit het feminisme heeft geput. Zij beklemtoonde de onmiskenbare binding ervan met de antiautoritaire socialistische leerstelsels en met de liberale doctrine. Volgend op de emoties rond de rechtelijke uitspraak omtrent de zaak Popelin werd een *Ligue Belge du Droit des Femmes* opgericht. Tot de stichtende leden behoorden Marie Popelin zélf, Louis Frank, de Brusselse feministe Léonie Lafontaine en de toen pas afgestudeerde Emile Vandervelde die later één van België's belangrijkste socialistische voormannen werd. Hij zou uiteindelijk ook het wetsontwerp indienen dat aan de basis lag van de wet van 7 november 1922 die, pas na decennia van strijd en polemieken, aan vrouwen het recht toekende om het beroep van advocaat uit te oefenen. Na de toekenning van gemeentelijk stemrecht voor vrouwen een jaar eerder, paste deze wet in een ruimere hervormingsbeweging (ook m.b.t. justitie) die een oplossing moest bieden voor de diverse sociale vraagstukken die zich stelden in de toenmalige Belgische maatschappij. Na deze wet zouden de Belgische vrouwen echter nog zesendertig jaar moeten wachten om onverkort toegang te verkrijgen tot de balie. De uitoefening van het beroep van advocaat (én magistraat) bleef immers nog onderworpen aan de echtelijke toestemming. Dit alles verviel pas met de herziening van het Burgerlijk Wetboek in 1958.

Naar een openstelling van de magistratuur

Mocht de Belgische vrouw dan wel pleiten, dan mocht zij nog steeds geen vonnis opstellen. Zij kon wel zetelen in buitengewone rechtscolleges, maar in de permanente rechtbanken bleven de deuren voor haar gesloten. Na de Tweede Wereldoorlog zou dit veranderen. Georgette Ciselet (1900-1983), liberale senator sinds 1946, advocate en voorzitter van de Nationale Federatie van Liberale Vrouwen, werd toen één van de drijvende krachten die de juridische beroepen voor vrouwen toegankelijk zouden maken. Ciselet was ook de voorzitter van de politieke commissie van de Nationale Vrouwenraad die in 1946 een petitie hieromtrent naar het Ministerie van Justitie stuurde. De druk op Justitie werd steeds groter en binnen de magistratuur hadden de grootste tegenstanders inmiddels het veld geruimd voor de zogenaamde hervormers. Precedenten waren er genoeg en niet enkel in de advocatuur. Sinds het midden van de jaren 1920 konden vrouwen namelijk ook zetelen in arbeids- en koophandelsrechtbanken en, bij wijze van uitzondering, in jeugdrechtbanken. In de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, in de Scandinavische landen en de Sovjet-Unie was die toegang reeds een feit. Ook in Frankrijk was dat het geval sinds de wet van 11 april 1946, die zonder veel discussie gestemd was geweest. België volgde twee jaar later. Een wetsvoorstel van Ciselet, mede ondertekend door de katholiek Paul Struye, de socialist Henri Rolin en de communist Jean Fonteyne, zou

uiteindelijk aan de basis liggen van de wet van 21 februari 1948 die de toegang van vrouwen tot de magistratuur op alle posten regelde. Het wetsvoorstel was dus mee gedragen door mannelijke voorvechters van de vrouwenemancipatie. Partijoverschrijdende samenwerking zorgde bovendien al gauw voor een consensus. De bespreking van het voorstel in de Senaat was dan ook opvallend kort. In haar argumentatie beperkte Ciselet er zich toe naar het buitenland te verwijzen. Ze wees de conservatieve senatoren binnen de katholieke fractie ook op hun verantwoordelijkheid, aangezien zij de gelijke behandeling der seksen in hun politiek verkiezingsprogramma hadden opgenomen. In de Kamer werd zij bijgestaan door kersvers katholiek parlamentslid Marguerite De Riemacker-Legot; ook hier woog solidariteit voor de vrouwenzaak dus zwaarder door dan volgzzaamheid ten aanzien van de *hardliners* binnen de katholieke partij. Aan het argument van Fonteyne dat een gemoderniseerd en (dus) vrouwvriendelijk gerecht noodzakelijk was voor de toekomst van de democratie in België, voegde minister van Justitie Struye dan weer een referentie naar het verleden toe. Hij verdedigde het wetsvoorstel eveneens als een 'eerlijk hommage' aan de rol die Belgische vrouwen tijdens de oorlog hadden vervuld en het toonbeeld dat zij toen waren geweest van 'burgerlijke deugd'.

Na een quasi unanieme stemming in de Senaat, verliep het debat heel wat moeizamer in de Kamer. Tegen de argumenten van zijn partijgenote De Riemacker-Legot in, verwees kamerlid Marcel Phillipart het voorstel resoluut naar de prullenmand. Phillipart vertolkte de katholieke weerstand tegen beroepsactiviteiten die de vrouw van haar en gezin verwijderden. Hij deed daar ten persoonlijke titel nog een schepje bovenop en had het ook over de 'aangeboren morele en intellectuele gebreken bij veel vrouwen' van wie de 'vrouwtypische intuïtie en passie' ingingen tegen de 'rationele logica', het 'onpartijdige inschattingvermogen' en 'andere mannelijke karaktereigenschappen zoals zelfbeheersing, volharding en sereniteit. In zijn betoog verwees Phillipart uitvoerig naar een fel becommentarieerde toespraak die bij de opening van het gerechtelijk jaar in 1946 was uitgesproken door procureur-generaal L. Delwaide. Delwaide was een vooraanstaand lid van de Luikse gerechtelijke wereld én incarnatie van de conservatieve strekking binnen de toenmalige Belgische magistratuur. Zijn rede vormt een klassiek voorbeeld van gendergerelateerd denken over het onderscheid tussen privé-sfeer en openbare sfeer. De uitoefening van het magistratenambt werd verbonden aan een voorbestemming die vergelijkbaar was met die van priesters. Het parket en de magistratuur – *'des offices virils'* – maakten deel uit van die 'onmiskenbare mannelijkheid der openbare functies'. Het belang van economische argumenten in deze gedachtegang moet niet geminimaliseerd worden: reeds in de jaren 1930 was gebleken dat vrouwen vaak gezien werden als een arbeidsreserve die ingezet kon worden in tijden van economische bloei en opnieuw ont-

Georgette Ciselet

Bron: Paul Van Molle, *Het Belgisch Parlement*.

Geneviève Pevtschin

Bron: Studie en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA)

slagen wanneer het slechter ging. In tijden van arbeidsschaarste – en dit gold ook na de Tweede Wereldoorlog – moest vrouwelijke concurrentie op de arbeidsmarkt liefst vermeden worden. Delwaide noch Phillipart konden het tij echter keren. Met 139 stemmen voor en 19 tegen werd de wet goedgekeurd in de Kamer. Dit gebeurde ongeveer gelijktijdig met de wet van 27 maart 1948 die het stemrecht voor Kamer en >>

Senaat aan vrouwen toekende. De legitimiteit van het vrouwenkiesrecht werd dus niet meer in twijfel getrokken. Als argument verwezen ook hier velen naar de moed en het patriottisme van Belgische vrouwen in het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Geneviève Pevtschin, de eerste vrouwelijke magistraat

Minder dan een jaar na de afkondiging van de wet van 21 februari 1948 werd bij besluit van de Regent van 10 november 1948 Geneviève Pevtschin (1915-2002), advocate te Sint-Gillis, benoemd bij de rechtbank van eerste aanleg te Brussel. Zodoende werd zij de eerste vrouwelijke magistraat in België. Pevtschin was de dochter van een Brusselse zakenman van Joods-Russische afkomst. In 1937 studeerde zij af aan de *Université Libre de Bruxelles*, begon ze als advocaat te werken en werd ze medewerker van de *Journal des Tribunaux*. In het begin van de Duitse bezetting werd ze uit haar functie verwijderd omwille van haar Joodse roots en vervoegde ze het verzet. Pevtschin was actief in het inlichtingennetwerk *Zéro* en werkte ook mee aan de clandestiene krant *Libre Belgique*. In 1943 werd ze aangehouden en naar Duitsland gevoerd, waar ze na een uitputtende dodenmars op het einde van de oorlog in 1945 bevrijd werd. Voor haar verdiensten in het verzet en moed tijdens haar gevangenschap werd zij door de Belgische staat gehuldigd; voor velen was zij hét bewijs geweest dat Belgische vrouwen, evenzeer als mannen, dragers en dienaars van de natie konden zijn. Deze overweging was zeker niet vreemd aan haar benoeming tot magistraat. Maar Pevtschin was natuurlijk niet de enige met een palmares van vaderlandsliefde: tijdens de oorlog hadden duizenden vrouwen zich aangesloten bij de weerstand, als koeriers, als saboteurs, voor logistieke steun of hulp bij het onderduiken. Honderden onder hen werden aangehouden, gefolterd, weggevoerd naar concentratiekampen en vermoord.

Kort na haar benoeming tot magistraat huwde Pevtschin Marcel Janssen, eveneens advocaat, weerstander en oud-krijgsgevangene. Op 27 juni 1973 zou Pevtschin nog benoemd worden tot raadsheer bij het Hof van Beroep van Brussel en tussen 1981-85 was zij voorzitter van de tweede kamer in dit hof. Dat was meteen ook het hoogste niveau dat zij binnen de Belgische magistratuur zou bereiken. Tussen 1954-66 vertegenwoordigde zij nog België in de Commissie voor de Mensenrechten te Straatsburg. Pevtschin bleef lange tijd een uitzondering aan de top van de Belgische magistratuur. Want hoewel vrouwelijke rechtsstudenten zeker niet ontbraken, waren er in 1961 nog maar 17 vrouwelijke magistraten (1 procent van het totale personeelsbestand), in 1979 177, en in 1995 het niet overdonderende aantal van 575. Vooral in de hogere rechtscolleges – het Arbitragehof, het Hof van Cassatie, de Raad van State en de hoven van beroep – blijft er trouwens ook vandaag nog een sterk oneven-

wicht bestaan tussen het aantal mannen en vrouwen. De magistratuur is de laatste jaren sterk vervrouwelijkt – het aantal vrouwelijke magistraten zou nu rond de 40 procent schommelen, een cijfer dat overigens overeenstemt met het aandeel vrouwelijke advocaten – maar dit geldt niet voor de hoogste regionen van de rechtswereld waar een glazen plafond vrouwen nog steeds belemmert om tot de belangrijkste functies door te stoten. Een evenwichtige samenstelling van dergelijke rechtscolleges is echter van belang voor het scheppen van een klimaat van vertrouwen in de rechterlijke macht en de rechtsstaat. Het democratische karakter van de instellingen en van het gerecht vraagt om een evenwichtige samenstelling in verhouding tot de samenleving. Het is opmerkelijk dat deze logica die geldt voor de Frans/Nederlandse taalverhoudingen in België, nog steeds niet is voltrokken (op het terrein althans) wat betreft het evenwicht tussen mannen en vrouwen. Als centrale pijler van de democratie houdt het gerecht nochtans de belofte in van een op gelijkheid gebaseerde werking van de samenleving.

Kruisbestuiving tussen vrouwenstrijd en modernisering van het gerecht

Popelin en Pevtschin behoorden tot twee verschillende generaties, maar tot éénzelfde regionale kern die te situeren was in het Brussel van de Franstalige burgerij. In de combinatie van hun sociale positie en politiek engagement wer-

den zij allebei de grondleggers van meer diversiteit in de conservatieve, mannelijke wereld van het Belgische gerecht. Het begin en het midden van de twintigste eeuw waren tijden van optimisme ten aanzien van progressieve veranderingen in de maatschappij en nieuwe mogelijkheden voor vrouwen. Een reeks nieuwe ideeën met betrekking tot de juridische opleiding, de administratie van justitie en meer professionalisme in de rechtswereld zagen het licht. Door de vrouweneisen te bekijken in een context van ‘vraag om verandering’ versus ‘strijd om het behoud van tradities’, komt de wisselwerking aan het licht tussen historische ideeën met betrekking tot gender en juridische expertise. Het waren perioden van algemene democratisering, toenemende culturele en seksuele diversiteit, sociale mobiliteit en gewijzigde mentaliteiten omtrent de private en publieke sfeer. Een deel van de mannelijke gerechtselite vreesde ten gevolge daarvan haar traditionele positie in het gedrang te zien komen en verzetten zich tegen de feministische beweging. In de daaropvolgende strijd om arbeid, stemrecht en participatie in de Belgische maatschappij, werden verschillende sociale definities en seksuele identiteiten tegen elkaar uitgespeeld: een problematiek die uiteindelijk de exponent is van een meer algemeen en structureel proces van sociale uitsluiting van bepaalde groepen in de samenleving én van de manier waarop zich de constructie van ‘de andere’ daarbij voltrekt. De geschiedenis van de vervrouwelijking van het Belgisch gerecht vormt daar een mooie illustratie van. ///

Eva Schandevyl is historica en is als postdoctoraal onderzoekster verbonden aan de Faculteit Rechten en Criminologie en aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Vrije Universiteit Brussel. Zij promoveerde in 2003 met een proefschrift over linkse intellectuelen en hun engagementen in de 20ste eeuw. Eva Schandevyl publiceerde over de geschiedenis van culturele elites, communisme, Brussel, migratie, justitie en het gerecht.

Literatuur

- N. Berns-Lion, 'Le monde des magistrats en Belgique', in: *Courier hebdomadaire du CRISP*, no. 852, 14 septembre 1979.
- N. Bracke, 'Vrouw', in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tiel, 1998, pp. 3604-3627.
- C. Ceulemans & T. Jacobs, 'Tussen gelijkheid en verschil: een empirische toets van het gender-effect', in: *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en waardeonderzoek*, Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 1998, pp. 95-128.
- *De vrouw in de rechtsbedeling. Rede uitgesproken door de H. Charles Colard, Advocaat Generaal, ter plechtige zitting van 15 september 1949 en waarvan het Hof het drukken bevolen heeft*, Brussel, Hof van verkiezing van België, 1949.
- D. De Weerd, *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België 1830-1960*. Gent, 1980.
- L. Frank, *La femme-avocat. Exposé historique et critique de la question*. Paris, 1898.
- *Handelingen en Stukken van de Senaat en van de Kamer van Volksvertegenwoordigers*.
- *La femme magistrat? Mercuriale de M. le Procureur Général ff. L. Delwaide à l'audience solennelle de rentrée du 16 septembre 1946 et dont la Cour a ordonné l'impression*. Liège, Cour d'appel de Liège, 1946.
- P. Lambert, 'In memoriam Geneviève Janssen-Pevtschin', in: *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, 2002, pp. 3-4.
- M.J. Mossman, *The First Women Lawyers: A Comparative Study of Gender, Law and Legal Professions*. Portland, 2006.
- J.-P. Nandrin, 'De vrouwelijke advocaten', in: L. Van Molle & P. Heyrman, red., *Vrouwenzakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*. Gent, 2001, pp. 165-172.

Incesttaboe geslecht

Het broer-zushuwelijk in Romeins Egypte

Hoewel de grenzen van incest in elke cultuur anders worden vastgesteld, beschouwen veel antropologen het verschijnsel als universeel taboe. Huwelijken tussen neven en nichten zijn een grensgeval, maar die tussen directe verwanten zoals ouders en kinderen en broers en zussen zijn overal verboden. Een opvallende uitzondering vormt Romeins Egypte. Hier vonden frequent huwelijken plaats tussen broer en zus; een fenomeen dat veel vragen oproept.

/ Sofie Remijns /

Nadat Alexander de Grote in het jaar 332 v.C. Egypte veroverde, werd dat gebied driehonderd jaar lang bestuurd door Griekse koningen van de dynastie van de Ptolemaeën. In 30 v.C. werd Kleopatra, de laatste Ptolemaeïsche koningin, verslagen door Augustus en werd Egypte een Romeinse provincie. Zowel in het Egyptische als in het Griekse recht werden slechts een beperkt aantal relaties als incest beschouwd. Zo waren huwelijken tussen neef en nicht en zelfs halfbroer en halfzus wel toegestaan. Het Romeinse recht was veel strenger met betrekking tot incest. Men mocht niet trouwen met verwanten tot en met de derde graad (bijvoorbeeld oom en nicht) en ook stiefkinderen en schoondochters en -zonen kwamen niet in aanmerking. Desondanks bestaan juist uit deze periode heel wat bronnen over het broer-zushuwelijk.

Deze huwelijken tussen broer en zus waren geen louter legale constructies, maar werden daadwerkelijk voltrokken en publiekelijk gevierd. Er hoorde een trouwfeest bij, een huwelijkscontract, een bruidsschat, vaak ook kinderen en in sommige gevallen achteraf een echtscheiding. In enkele gevallen resulteerde een broer-zushuwelijk zelfs in een kroost van zeven of acht kinderen. Er zijn bovendien zeven gevallen bekend waarbij een zoon en een dochter uit een broer-zushuwelijk op hun beurt óók met elkaar trouwden.

Adoptiekinderen

Bij de moderne mens roept dit ongeloof op: gaat het werkelijk om een biologische broer en zus? Wij zijn niet alleen opgevoed met het incesttaboe, maar kennen dankzij de moderne wetenschap ook de genetische gevolgen van in-teelt. De uitdrukking waarmee broer-zushuwelijken in de bronnen worden aangeduid is echter erg expliciet: “mijn zus en echtgenote, met dezelfde vader en dezelfde moeder”. Daarover lijkt dus geen misverstand te kunnen bestaan. Toch moeten we eerst nagaan of er wer-

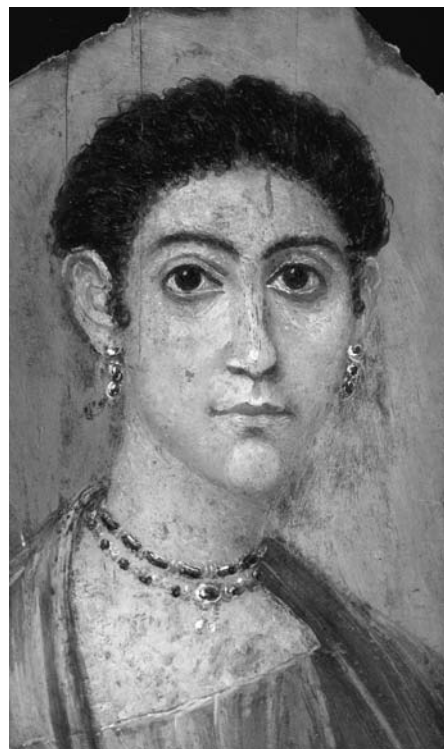
kelijk een biologische verwantschap tussen de echtgenoten bestond. In een recent artikel trekt Sabine Huebner deze biologische band namelijk in twijfel. Zij vermoedt dat het steeds ging om een biologisch en een geadopteerd kind.

De gewoonte om een geadopteerd zoon te laten trouwen met de eigen dochter kwam vaker voor in het Middellandse Zeegebied. Het belang van een mannelijke erfgenaam was erg groot in de oudheid. Deze kon zijn bejaarde ouders onderhouden en zorgde ervoor dat de bezittingen binnen de familie bleven. Door de hoge kindersterfte waren er echter heel wat gezinnen zonder zoon. Adoptie was een populaire oplossing. Door de geadopteerd zoon te laten trouwen met de eigen dochter, kon men de jongeman nog hechter aan de familie binden. Het is erg waarschijnlijk dat deze praktijk ook in Egypte bestond, ook al hebben we hier geen expliciete getuigenissen van. Misschien kwam het er wel minder frequent voor dan in de rest van het Middellandse Zeegebied, omdat meisjes er ook konden erven en een zoon adopteren dus niet noodzakelijk was om de bezittingen in de familie te houden.

We kunnen de waarschijnlijkheid van de theorie van Huebner meten met een eenvoudige proef. In Egypte bestond de gewoonte om de oudste zoon te noemen naar de grootvader langs vaderszijde. Hierdoor droegen minstens één achtste van alle mannen dezelfde naam als hun grootvader. Wanneer een jongen geadopteerd werd, kreeg hij geen nieuwe eigenaam. Als het bij broer-zushuwelijken steeds ging om geadopteerde jongens, is de kans dus klein dat ze dezelfde naam hadden als hun (aangenomen) grootvader. Toch heeft bij ongeveer dertig procent van de broer-zushuwelijken uit census-aangiften de man dezelfde eigenaam als zijn grootvader, wat dus wijst op een biologische verwantschap. Neem bijvoorbeeld de census-aangifte van Pantheus, de zoon van Phibis, uit 173 n.C. (P. Brux. I 5). Pantheus had vier kinderen, twee jongens, 21 en 3 jaar oud, en twee meisjes, 24 en 13 jaar oud. De oudste zoon, die getrouwd was met zijn dertienjarige zus, heette net als zijn grootvader Phibis, wat erop wijst

dat hij niet geadopteerd was.

Ook andere elementen wijzen op een biologische verwantschap. Zo komen broer-zushuwelijken vaak voor in kroostrijke gezinnen, waarin geen behoefte was aan een extra erfgenaam. Ook kennen we het huwelijk van de tweeling Sabinus en Thermion. Thermion wordt niet zomaar ‘zus van gelijke leeftijd’ genoemd, een uitdrukking uit andere papyri die volgens Huebner zou kunnen wijzen op adoptie, maar ‘tweelings-zus’, wat juist wijst op een biologische band. Als in Egypte een taboe zou hebben gerust op incestueuze huwelijken – het incesttaboe zou

Bron: Marie-France Aubert - Roberts Cortopassi (eds.), *Portraits de l'Égypte romaine*, Paris, 1998, p. 107.

Portret van een jonge vrouw uit de stad Arsinoë, 2e eeuw n.C.

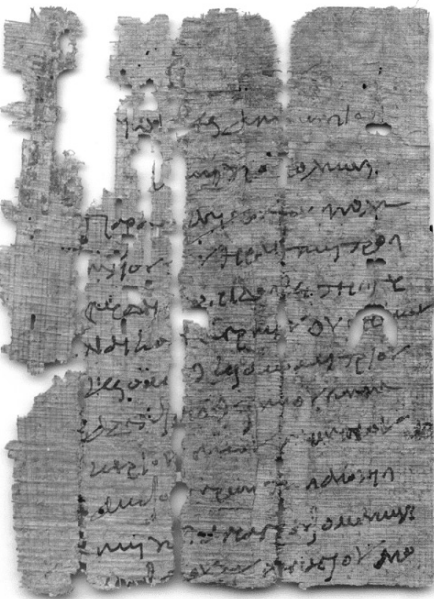
immers nooit zijn doorbroken als broer-zushuwelijken steeds door adoptie werden geregeld – zou men bovendien nooit de in dat geval schokkende uitdrukking ‘met dezelfde vader en dezelfde moeder’ hebben gebruikt.

Geen uitzondering

De belangrijkste bronnen voor het broer-zushuwelijk zijn census-aangiften (19-257 n.C.). Om de veertien jaar organiseerden de Romeinen >>

een volkstelling, zoals in het kerstverhaal. Bij deze gelegenheid gaf het gezinshoofd alle leden van zijn huishouden aan, met details over hun onderlinge relatie. In Egypte bleven een aantal van deze aangiften bewaard op papyrus. Het merendeel dateert uit de tweede eeuw n.C. en is afkomstig uit de Fayoeem, een grote oase ten zuiden van Caïro. Er worden 121 gehuwde paren geregistreerd waarvan we de ouders kennen. Zo kunnen we bepalen of de partners al dan niet broer en zus waren. Twintig van de 121 zijn broer-zushuwelijken, vier zijn huwelijken tussen een halfbroer en halfzus. Via huwelijkscontracten, verkoopsakten, testamenten en andere administratieve documenten zijn nog veertig andere broer-zushuwelijken bekend.

Enkel voor de Fayoeem zijn er genoeg gegevens voor statistisch onderzoek. Er was een duidelijk verschil tussen stad en platteland. Van de negenveertig huwelijken uit de stad Arsinoë zijn er zeventien tussen broer en zus, d.w.z. 34,7 procent. Op het platteland waren dit er zes van de achtendertig, d.w.z. 15,8 procent. In een samenleving met een hoge kindersterfte heeft slechts veertig procent van de echtparen zowel een zoon als een dochter die de huwbare leeftijd bereiken. Bovendien bestond er een zekere terughoudendheid tegenover huwelijken tussen een jongen en zijn oudere zus, hoewel dit niet verboden was. In de censusaangiften trouwt een jongere zus bijna altijd met haar oudere

isolatie, zoals religieuze sekten of kleine afgelegen eilanden, kan dat oplopen tot vijf à zeven procent. Scheidel heeft berekend dat het inteeltpercentage van Arsinoë in de Romeinse tijd tien à vijftien procent bedroeg. Omdat hij geen rekening houdt met het eventuele voorkomen van adoptie, is dit getal misschien wat overdreven. Niettemin blijft het opmerkelijk hoog en hoe hoger het inteeltpercentage, hoe hoger de kans op genetische afwijkingen. In geen enkele historische bron wordt echter melding gemaakt van de gevolgen voor de volksgezondheid. Dit heeft onder meer te maken met de aard van de bronnen: papyri bevatten vooral administratieve documenten, auteurs vermelden alleen belangrijke historische gebeurtenissen. Bovendien vielen genetische afwijkingen in de oudheid ook minder op. Omwille van de beperkte gezondheidszorg overleefden alleen de sterkste kinderen. Zwakkere kinderen stierven jong.

Griekse geschiedschrijvers beschouwden het broer-zushuwelijk als iets typisch Egyptisch. Diodorus van Sicilië (ca. 90 v.C.-30 v.C.) schreef (I, 27): “Ze zeggen dat de Egyptenaren een wet hebben opgesteld dat, tegen het universele menselijke gebruik in, mannen met hun zussen mogen trouwen, omwille van het succes van de godin Isis op dit vlak.” Philo (ca. 20 v.C.-50 n.C.), een Jood uit de Egyptische hoofdstad Alexandrië, formuleerde het als volgt (*Over*

Voor- en achterzijde van een gouden okta-drachme (na 268 v.C.). Op de voorzijde staat koningin Arsinoë II, met een diadeem en een hoofddoek in de stijl van een godin.

vonden broer-zushuwelijken plaats in de koninklijke familie. Zo moesten koningskinderen niet met minder adellijke personen dan zichzelf trouwen. De Ptolemaeën waren de eerste Griekse koningen die het broer-zushuwelijk praktiseerden. Toen Ptolemaios II trouwde met zijn volle zus Arsinoë II, kreeg zij de bijnaam ‘Philadelphos’, de ‘broederlievende’. Na hem trouwden nog minstens vijf van de elf Ptolemaeïsche koningen met hun volle zus.

De oudste bron voor het broer-zushuwelijk bij de gewone bevolking is een brief op papyrus uit 147 of 136 v.C. (P. Tebt. III 766). Vanaf het midden van het tweede millennium ontstond bovendien bij de gewone bevolking de gewoonte om de echtgenoot of echtgenote met ‘broer’ of ‘zus’ aan te spreken. Deze aanspreking zegt echter niets over de werkelijke verwantschap. Ook in China spreken geliefden elkaar aan als ‘broer’ en ‘zus’, hoewel het taboe op incest daar nooit is doorbroken. Uit een studie van vijfhonderd huwelijken tussen niet-koninklijke Egyptenaren, bleek dat slechts zes echtparen dichte verwanten waren. Voor geen van deze gevallen kan men bewijzen dat het om een broer-zushuwelijk ging, hoogstens een huwelijk tussen een halfbroer en halfzus.

Liefde, hebzucht of racisme

Hoewel er dus aanwijzingen zijn voor het voorkomen van broer-zushuwelijken in de Egyptische en de Griekse tijd, bestaat hiervoor enkel uit de Romeinse tijd overvloedig bewijsmateriaal. Uit de spreiding van de bronnen leiden Bagnall en Frier af dat het broer-zushuwelijk ontstond in de Ptolemaeïsche tijd en zich in de Romeinse tijd over Egypte verspreidde vanuit het noorden naar het zuiden. Waarom dit gebruik ontstond en populair werd, is onderwerp van een levendige discussie.

Een traditionele verklaring is dat broers en zussen met elkaar trouwden in navolging van de goden en de koningen. Zowel in de Egyptische als in de Griekse godsdienst vinden we broer-zushuwelijken, zoals tussen Osiris en Isis en tussen Zeus en Hera. Antieke goden stelden

Papyrustekst uit de tweede eeuw n.C. Tot de twaalfde regel, waar de papyrus plots afbreekt, is de tekst zeer goed leesbaar. Sabinus en zijn vrouw Thermion, zijn tweelingzus (r. 8: adelphès didymou) van dezelfde vader en dezelfde moeder (r. 7: homop(atriou) kai homometriou), registeren iets bij de stedelijke administratie. Wellicht ging het om een kind.

Bron: <http://odyssey.lib.duke.edu/papyrus/records/491.html>

broer. In verschillende families, waarin broer-zushuwelijken verder wel voorkwamen, trouwde een oudere zus echter niet met haar jongere broer. Dat het percentage van incestueuze huwelijken ondanks deze beperkingen toch zo hoog lag in Arsinoë, is opvallend. Scheidel vermoedt daarom dat het broer-zushuwelijk daar in de tweede eeuw n.C. zelfs de regel was.

De mate van inteelt kan men uitdrukken in procenten. Samenlevingen waar huwelijken tussen neef en nicht veelvuldig voorkomen, hebben een inteeltpercentage van twee à drie procent. In gevallen van extreme genetische

speciale wetten III, 23-24): “De wetgever van de Egyptenaren heeft de vrijheid gegeven om met alle mogelijke zussen te trouwen: een halfzus langs moeders- of vaderskant of een volle zus, en niet alleen een jongere zus, maar ook een oudere of één van gelijke leeftijd.”

Ook sommige moderne geleerden beschouwen het broer-zushuwelijk als een Egyptische gewoonte uit de faraonische tijd, maar op basis van oude bronnen en de Griekse historici uit de eerste eeuw v.C. kunnen we stellen dat het broer-zushuwelijk al onder de Ptolemaeën wettelijk was toegelaten. Reeds rond 2000 v.C.

Op de achterzijde staat de hoorn des overvloeds en het opschrift 'philadelphos', de 'broederlievende'.

echter niet het goede voorbeeld voor de mensen. Ze stonden boven de wet en onderscheidden zich juist van de mensen door te doen wat de mens niet mocht. Datzelfde geldt voor koningen. Dat de Egyptische of Ptolemaïsche koningen met hun eigen zus trouwden, maakte dat niet wettelijk. Koningen stonden boven de wet. Toen Ptolemaios II en Arsinoë kritiek kregen op hun incestueuze huwelijk verwezen zij naar het huwelijk tussen Zeus en Hera. Als koningen stonden zij dicht bij de goden; een wet hadden zij niet nodig.

Een interessant verhaal over een koninklijk broer-zushuwelijk vinden we in de *Setna-roman*. Deze Egyptische roman is overgeleverd in manuscripten uit de Ptolemaïsche en Romeinse tijd. Het is het verhaal van Naneferkap-tah en Ihweret, de zoon en de dochter van de farao. Deze wilde zijn kinderen aan de kinderen van generaals uithuwelijken om zo de familie uit te breiden. De farao zag dat Ihweret droevig was omdat ze van haar broer hield en wees haar terecht. Ihweret antwoordde schijnbaar schuld-bewust "huw mij maar uit aan de zoon van een generaal", maar begon dan te lachen. De farao lachte ook en liet haar met haar broer trouwen. De lach doorbreekt hier het taboe. Het verhaal heeft een duidelijk romantische toon. Ihweret vertelt: "Hij sliep met mij in diezelfde nacht... opnieuw en opnieuw, waarbij elk van ons de andere liefhad." Hopkins vermoedt dat broer-zushuwelijken zo vaak plaatsvonden in Romeins Egypte omdat ze aan een romantisch ideaal beantwoordden. Hij beroept zich hiervoor onder andere op een liefdesbrief van een broer aan zijn vrouw-zus.

De meer nuchter ingestelde historici zoeken naar economische motieven. Een broer-zushuwelijk was volgens hen goedkoper, omdat men geen bruidsschat hoefde te betalen. Dit is echter niet juist. In huwelijkscontracten wordt de bruidsschat van de zus meestal wel vastgelegd, want dit waarborgde haar levensonderhoud in geval van scheiding. Het geld bleef natuurlijk binnen hetzelfde huis. Maar als de ouders deze bruidsschat aan een andere man had-

den geschonken, en dit geld het huis dus verlaten had, had de broer wel met een ander meisje kunnen trouwen dat op haar beurt een gelijkaardige bruidsschat binnenbracht. Wel kon een broer-zushuwelijk een manier zijn om de ver-snijpering van het familiebezit tegen te gaan, omdat in Egypte zowel jongens als meisjes konden erven. Vele andere samenlevingen kenden echter een gelijkaardige economische situatie. Dit verklaart dus niet waarom juist in Egypte het broer-zushuwelijk floreerde.

Een andere verklaring is de situatie op de huwelijksmarkt. Wegens het hoge sterftecijfer bij jonge vrouwen was de huwelijksmarkt erg competitief. Jonge mannen moesten concurreren met oudere mannen in een financieel sterkere positie. Uit de bronnen blijkt dat broer-zushuwelijken vaker voorkwamen bij jonge mensen (tienermeisjes en twintigermannen). Een zus was voor jonge mannen wellicht de makkelijkst beschikbare kandidaat. Deze factor kan hebben bijgedragen tot de populariteit van het broer-zushuwelijk, maar biedt op zich geen verklaring; de huwelijksmarkt is immers in elke samenleving met een hoog sterftecijfer erg competitief.

Ook racisme is als een mogelijke verklaring naar voor geschoven. In de Ptolemaïsche tijd immigreerden veel Grieken naar Egypte. Deze Griekse kolonisten zouden zich niet hebben willen vermengen met de inheemse Egyptenaren. Bussi nuanceert deze theorie. Volgens haar ging het niet zozeer om het onderscheid tussen rassen, maar om het behoud van privileges. Toen de Romeinen het Ptolemaëerijk reorganiseerden, kenden ze aan bepaalde groepen privileges toe: Romeinse burgers en burgers van de Griekse steden in Egypte (vb. Alexandrië) betaalden geen hoofdelijke belasting, de provinciale elite uit de Egyptische steden betaalde een verminderd tarief. Kinderen kregen het statuut van de ouder met de laagste status. Door te trouwen met een broer of zus wist men zeker dat men de privileges van de ouders zou behouden. Deze theorie van Bussi houdt rekening met de eigenheid van Romeins Egypte en biedt dus een mogelijke verklaring waarom het aantal broer-zushuwelijken opmerkelijk stijgt in deze periode. Ze kan echter niet verklaren waarom het gebruik uiteindelijk in alle milieus

voorkwam: Grieks en Egyptisch, de stedelijke elite en het gewone volk.

Een afdoende verklaring voor het voorkomen van huwelijken tussen biologische broers en zussen in Egypte is dus voorlopig niet voorhanden. We missen bronnen uit de ontstaansperiode die duidelijk maken waarom dergelijke incestueuze huwelijken ooit wettelijk mogelijk werden gemaakt. Pas in de Romeinse tijd, mogelijk omdat de toekenning van privileges toen veel strikter geregeld was, kende het gebruik een grote populariteit. Aanvankelijk ging het wellicht wat aarzelend: in een arbeidscontract uit 9 v.C. (BGU IV 1126) werd de verwantschap tussen de echtgenoten (halfbroer en halfzus met dezelfde moeder) genoteerd, maar dan doorgestreept. Vanaf de eerste eeuw n.C. zijn er meer bronnen. Economische factoren en de competitieve huwelijksmarkt kunnen ertoe hebben bijgedragen dat het broer-zushuwelijk onder brede lagen van de bevolking verspreid raakte.

Gedwongen einde

De Romeinen vonden het broer-zushuwelijk maar niets. Seneca stak er in zijn satirisch werk *De verpompoeining van keizer Claudius* (8) de draak mee: "In Athene mag het voor de helft" – daar mocht een man trouwen met zijn halfzus langs vaderszijde – "in Alexandrië mag het helemaal!" Binnen het Romeinse recht was huwen met een dicht familielid streng verboden. Door een edict van 212 n.C. werden alle inwoners van de provincies Romeinse burgers en kwamen hierdoor onder het Romeinse recht. Hierna komen nog maar enkele broer-zushuwelijken voor in de papyri, wellicht koppels die vóór 212 getrouwd waren.

Toch duurde het nog even voor het incesttaboe helemaal ingeburgerd raakte in Egypte. Een laat-antieke horoscoop gaat als volgt: "Als een zoon geboren wordt wanneer de zon in de sfeer van Mercurius staat, zal hij succesvol zijn en grote macht hebben... Hij zal dapper zijn en groot en zal eigendom bezitten en bovendien zal hij trouwen met zijn eigen zus en kinderen met haar krijgen." Het huwelijk tussen broer en zus, dat in andere samenlevingen als een verderfelijke vorm van incest beschouwd werd, behield in Egypte ondanks de Romeinse tegenkanting dus nog enige tijd een positieve bijklank. ///

Sofie Remijsen is verbonden aan de onderzoekseenheid Oude Geschiedenis van de K.U. Leuven.

Literatuur

- Roger Bagnall, Bruce Frier, *The Demography of Roman Egypt*. Cambridge, 1994.
- Silvia Bussi, 'Mariages endogames en Égypte hellénistique et romaine', in: *Revue historique de droit français et étranger*, 80, 2002, pp. 1-22.
- Sara Goldbrunner (ed.), *Der verblendete Gelehrte. Der erste Setna-Roman*. Sommerhausen, 2006.
- Keith Hopkins, 'Brother-Sister Marriage in Roman Egypt', in: *Comparative Studies in Society and History. An International Quarterly*, 22, 1980, pp. 303-354.
- Sabine Huebner, 'Brother-Sister' Marriage in Roman Egypt. A Curiosity of Humankind or a Widespread Family Strategy?, in: *The Journal of Roman Studies*, 97, 2007, pp. 21-49.
- Claude Lévi-Strauss, *Les structures élémentaires de la parenté*. Parijs, 1949.
- Jane Rowlandson (ed.), *Women and Society in Greek and Roman Egypt. A Sourcebook*. Cambridge, 1998.
- Walter Scheidel, 'Incest Revisited: Three Notes on the Demography of a Sibling Marriage in Roman Egypt', in: *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 32, 1995, pp. 143-155.

Het vergeten sociale, feministische en artistieke engagement van Céline Dangotte (1883-1975)

'Professeur de l'optimisme'

In de roman *Bridge of years* schetst de in Gent geboren Amerikaanse schrijfster May Sarton het leven van een geëngageerde en zelfbewuste zakenvrouw die erin slaagt haar gezin te combineren met een Brusselse interieurzaak. Voor haar hoofdpersonage baseerde ze zich op een bestaande vrouw die ze bijzonder goed kende en beschouwde als een 'tweede moeder': Céline Dangotte. Waar Sarton geen aandacht aan besteedt, is haar korte maar intense passage in het Belgische feminisme. Merkwaardig genoeg is die in de plooiën van de geschiedenis gevallen. In deze korte bijdrage die tal van engagementen in de meest diverse verenigingen onbesproken laat, willen we deze markante vrouw een plaats geven in de Belgische historiografie en enkele mogelijke pistes voor verder onderzoek exploreren. De biografie van Dangotte leest immers als een reisgids voor de handel en wandel van intellectueel-artistiek Gent, Brussel en West-Europa tussen 1900 en 1945.

/ Christophe Verbruggen en Julie Carlier /

Céline Dangotte werd te Gent geboren in 1883. De progressief-liberale familie Dangotte had een bekende interieurzaak aan de Brabantdam. Céline liep samen met andere meisjes uit liberale en vrijzinnige kringen school in het *Institut de Kerchove*. Op de schoolbanken maakte Dangotte kennis met de vijf jaar oudere Mabel Elwes, dochter van een Engelse ingenieur die naar Gent gestuurd was om haar Frans bij te spijkeren. Ze werden vriendinnen voor het leven. De moeder van Dangotte maakte er een erezaak van om haar dochter de best mogelijke educatie te geven. Een essentieel onderdeel daarvan was enkel te vinden in het buitenland. Achtereenvolgens verbleef ze in Bonn (1900), Parijs (1901-1902) en bij de familie Elwes in

de uitbouw van haar transnationale sociale netwerk was ze essentieel. Haar onuitgegeven memoires kregen de titel *'À l'étranger et conséquences gantoises'*, waarmee ze te kennen gaf dat deze buitenlandse ervaringen en andere die erop zouden volgen niet alleen gevolgen hadden voor haar persoonlijk leven, maar ook resulteerden in de transfer van idealen en de realisatie van diverse initiatieven die ze vanuit haar geboortestad ondernam.

Een huwelijk van idealisme en sociale experimenten: de 'Flinken' en Reiner Leven

Haar socialisatie als geëngageerd intellectueel vond niet alleen plaats in het buitenland maar ook in een peer group van een aantal andere jonge en zelfbewuste mannen en vrouwen geboren rond 1885. Medio 1905 sloot Dangotte zich aan bij 'de Flinken', een vriendinnen-'clubje' opgestart door een aantal (oud)leerlingen van de Gentse *Ecole Professionnelle*. Een sociaal heterogeen gezelschap van naaisters, bedienden, oud-leerlingen van het *Institut de Kerchove* en vooral onderwijzeressen, ontmoetten elkaar op regelmatige basis om maatschappelijke hangijzers te bespreken, over (feministische) literatuur te praten, hun talenkennis te onderhouden en elkaar te stimuleren in zelfstudie. Ze maakten gretig gebruik van de cursussen die schoorvoetend voor vrouwen werden opengesteld, bijvoorbeeld de cursus kunstgeschiedenis aan de Gentse Academie. Terwijl ze de 'Internationale' zongen, zochten ze ook geregeld de meersen rond Gent op voor een stevige wandeling. Het opzoeken van het platteland paste in het vigerende gevoel van onbehagen in de verpauperde industriestad Gent. De frisse lucht van het platteland kon wonderen doen. Vaak ging de tocht naar de Assels, een schiereiland tussen twee Leie-armen in Drongen. De familie Dangotte had daar een buiten-

huis. Deze Assels zouden in de latere correspondentie tussen de Flinken mythische proporties aannemen. Niet lang na een bezoek aan de Nederlandse anarchistenkolonie in Blaricum, richtten een aantal Gentse studenten, waaronder de later als wetenschapshistoricus beroemd geworden George Sarton het genootschap Reiner Leven op. Onder het motto "*la fraternité entre les sexes*", tevens de titel van één van hun manifesten, verbroederden de leden van Reiner Leven met de Flinken. Er werd gepraat over het vrije huwelijk en vrije liefde, maar uiteindelijk resulteerde de verbroedering in minstens vijf huwelijken, waaronder dat van George Sarton en Mabel Elwes. Ook Dangotte maakte via Reiner Leven kennis met haar latere man, de Brusselse dichter Raymond Limbosch. Onder invloed van de anarchist Elisée Reclus was die in het Gentse verzeild geraakt om zich via handarbeid te integreren in de arbeidersklasse.

De verstregeling van Reiner Leven en de Flinken is in twee opzichten exemplarisch voor de Belgische *belle époque*. Ten eerste participeerden in progressieve en overwegend vrijzinnige middens mannen en vrouwen samen in wat kan omschreven worden als clusters van intellectuele sociabiliteit. Media als tijdschriften, verenigingen die op het eerste gezicht niets met elkaar te maken hadden, werden een belangrijke factor in de identiteitsconstructie van de moderne, geëngageerde intellectueel. Ook Dangotte ontleende er grote delen van haar identiteit aan. Ten tweede zijn het Gentse Reiner Leven en aanverwante verenigingen en activiteiten exemplarisch voor de verstregeling van onder wat vandaag wordt aangeduid als *Lebensreform*. Onder deze koepel kwam een interactie tot stand tussen vegetarisme, natuurgeneeskunde, naturisme, reformpedagogiek, enz. Dezelfde tendens tot verstregeling van sociale en educatieve hervormingsbewegingen is ook waarneembaar in Duitsland en Nederland. Meer dan de mannelijke leden van Reiner Leven, trachtten de Flinken idealen als vegetarisme en co-educatie tot bij een groot publiek te brengen. Een voor de hand liggende optie was het ingrijpen in het onderwijs en opvoeding. Dangotte stichtte met de Flinken een rationalistisch schooltje in de Assels, waar ze experimenteerden met een integrale morele, fysieke en intellectuele onderwijsvisie die zou resulteren in een op termijn klasseloze samenleving. Het schooltje was geen lang leven beschoren. Vanaf de kansel kapittelde de dorpspastoor de school als een "openlucht danszaal" bestuurd door "hoeren". Dangotte en haar geestesgenoten bleven niet bij de pakken zitten. Als de kinderen niet bij hen konden komen, dan zouden zij tot bij de kinderen gaan. Ze startten de uitgave van een tijdschrift en Dangotte werd hoofdredacteur. Met het *Asselsch Blad* (dat verscheen tussen 1909 en 1914) richtten ze zich niet alleen tot de kinderen, maar ook tot de ouders en in het bijzonder de moeders. Tussen de teksten over opvoeding slopen stilaan ook meer pacifistische artikels en pleidooien voor vrouwenstemrecht. Met zekere tred evolueerden ze in de richting van een maternalistisch feminis-

Niet gedateerd portret Céline Dangotte door Mabel Elwes.

de buurt van Londen (1903). In haar memoires blikte Dangotte met veel genoegen terug op deze vormingsfase die vooral van belang was voor haar artistiek-literaire vorming. Ook voor

me, gebaseerd op professioneel en sociaal moederschap. Binnen het gezin streefden ze naar een verwetenschappelijking van het moederschap, maar de zorgende kwaliteiten van de vrouw verantwoordden ook een specifiek vrouwelijke inbreng op maatschappelijk en politiek vlak.

Dit sociale moederschap in combinatie met het verantwoordelijkheidsgevoel eigen aan veel intellectuelen, kan beschouwd worden als het leidmotief van Dangotte en de andere Flinken. Tussen 1909 en 1913 bleven de initiatieven elkaar in snel tempo opvolgen: een kinderbibliotheek, een syndicaat voor dienstmeiden en een weinig succesvol hulphuis voor prostituees. De Gentse kinderbibliotheek, opgericht in 1910, was één van de eerste kinderbibliotheeken die naar Angelsaksisch voorbeeld op het Europese continent werden opgericht. De professionele standaarden met bibliothecarissen die zowel onderlegd waren in psychologie, pedagogie en literatuurwetenschappen, werden overgenomen van het Amerikaanse voorbeeld. De Flinken zetten het model wel naar hun hand door, overeenkomstig hun *Lebensreform*-idealen ook aandacht te besteden aan lichaamsbeweging en, overeenkomstig hun feminisme, te kiezen voor co-educatie van jongens en meisjes. De kinderbibliotheek overleefde de Eerste Wereldoorlog niet, maar het pionierswerk bleef ondermeer door een aantal lezingen en publicaties van Dangotte tot in het interbellum een referentiepunt.

Een feministische ‘bliksemcarrière’: de Gentse Vrouwenbond en vrouwenkiesrecht

Onderwijs en opvoeding was ook één van de speerpunten van de in 1906 door Rosa De Guchteneere opgerichte Gentse Vrouwenbond, waar ook de Flinken Céline Dangotte en Victoire Ledewyn toe toetraden. Ze richtten ondermeer een atheneum op dat als doel had meisjes klaar te stomen voor universitair onderwijs. Onderzoek naar de rol van Céline Dangotte binnen het Gentse feminisme toont aan dat binnen de bestaande historiografie over de eerste feministische golf in België twee misvattingen bestaan. Ten eerste moet de veronderstelde tegenstelling tussen het zogenaamde ‘burgerlijke’ en socialistische feminisme genuanceerd worden, aangezien in Dangotte’s netwerk beiden elkaar overlappen. Ten tweede stond bij de Gentse feministes de strijd voor het vrouwenstemrecht hoger op de agenda dan tot nu toe aangenomen. De leden van de Gentse Vrouwenbond waren radicaler dan de bestaande beschrijvingen van hun filantropische activiteiten doen uitschijnen. Bovendien was de Gentse en bij uitbreiding Belgische vrouwenbeweging sterk ingebed in het internationale feminisme. Dangotte werd één van de actoren in een transnationaal feministisch netwerk, gestoeld op congressen, lezingenreeksen, tijdschriften, informele contacten en formele organisaties. Tijdens haar reizen naar Londen nam ze ondermeer deel aan een congres van de *Women’s Co-operative Guild* (1908) en ontwikkelde ze een

Bron: Archives et Musée de la Littérature, ML 2441.

Raymond Limbosch, Céline Dangotte en Lisbeth Aerens-Verwest.

verregaande sympathie voor de Engelse militante suffragettes. In 1914 werd ze zelfs gecontacteerd door Sylvia Pankhurst in verband met een mogelijke job in België voor een suffragette die op de vlucht was voor de Engelse overheid. In 1908 nodigde de Gentse Vrouwenbond de Nederlandse feministe en socialiste Martina Kramers, bestuurslid van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, uit voor een lezing. De nauwe contacten tussen Kramers, Dangotte en de Brusselse radicale feministe Julie Gilain leidden tot een fusie tussen Gentse en Brusselse vrouwenkiesrechtgroepen. In 1909 vertegenwoordigde Dangotte hen op het congres in Londen, waar de eerste Belgische vrouwenkiesrechtvereniging werd verwelkomd als lid van de Wereldbond. In 1910 nam ze het voorzitterschap van deze *Union belge pour le suffrage des femmes* over van Gilain en trad als dusdanig toe tot de in 1913 opgerichte overkoepelende Belgische Federatie voor Vrouwenkiesrecht. Het persoonlijke netwerk van Dangotte bestond niet alleen uit feministes die toen toonaangevend waren. Ze had ook een nauwe band met de bejaarde ‘oud-strijdster’ Isala Van Diest, de eerste Belgische vrouwelijke arts. Van Diest mocht dan wel het publieke toneel verlaten hebben, via een intense correspondentie trad ze op als een soort mentor voor Dangotte en bleef ze op de hoogte van de actualiteit in de Belgische vrouwenbeweging. Als hommage aan deze bijzondere vrouw, schreef Dangotte de eerste biografische studie over Van Diest.

Art Décoratif Céline Dangotte: kunstzaken en sociaal engagement

In de aanloop van de Eerste Wereldoorlog werd de rol van Dangotte binnen het Belgische feminisme minder prominent. Het was niet haar huwelijk of prille moederschap (ze zou in totaal

vier kinderen krijgen) die al haar aandacht opeisten. Op 28-jarige leeftijd kwam ze aan het hoofd te staan van een interieurzaak met een tiental personeelsleden. Nadat de moeder van Dangotte gescheiden was van haar man, startte ze een eigen interieurzaak in Brussel. Nog voor de zaak goed en wel uit de steigers kwam, overleed ze. Als enige erfgenaam nam Céline Dangotte in 1912 de zaak over en verhuisde ze naar Brussel. Ze voerde het plan van haar moeder uit om er een geïntegreerde *art nouveau* onderneming van te maken met meubelen en decoratie gemaakt voor en door het volk. Het centrale uitgangspunt van deze gemeenschapskunst was dat de schoonheid van objecten en gebouwen in de leefwereld van brede lagen van de bevolking een verheffend potentieel had. Bij de omvorming van de zaak in *Art Décoratif Céline Dangotte (ADCD)*, vond ze in de toen al gerenommeerde architect Albert Van Huffel een creatief directeur voor haar zaak. In het bestaande onderzoek naar de Belgische *art nouveau* en *art deco* worden Dangotte en Mabel Elwess weliswaar vermeld, maar meer dan een voetnoot bij belangrijke (interieur)architecten die ze engageerden, leverde dat meestal niet op. Dangotte had nochtans meer dan een ondersteunende rol. Het beste bewijs voor het aanzien dat ze genoot is het feit dat ze op de befaamde *Exposition internationale des Arts Décoratifs et industriels modernes* geselecteerd werd als jurylid. Het was aan deze in 1925 te Parijs georganiseerde tentoonstelling dat de term *art deco* ontleend werd. Het rijke bedrijfsarchief van Dangotte zal ons in de toekomst toelaten een vergelijkend onderzoek te doen naar vrouwelijk ondernemerschap en toegepaste kunsten tussen 1910 en 1940. Ook Mabel Elwess, zette in de Verenigde Staten immers een zaak op.

De wil om schoonheid en kunst tot bij kinderen te brengen en met kunst het volk te verheffen, zette Dangotte er toe aan om in 1917 een boekenreeks uit te geven die bestemd was voor kinderen. De meeste contacten voor de *Collection du Petit Artiste* werden aangebracht door de symbolistische schilder George Baltus, een goede vriend van haar echtgenoot Raymond Limbosch. Een aantal gerenommeerde kunstenaars als Leon Spilliaert en George Baltus zelf tekenden in overleg met Dangotte kunstboeken met tekeningen voor kinderen. In haar dagboek getuigde ze over de moeilijkheden die ze ondervond om de boeken in de etalage van boekhandels te krijgen. Na veel aandringen werd ze aanvaard als lid van de *Cercle de la Librairie belge*; de beroepsvereniging van uitgevers en boekhandelaars, maar dit volstond niet om greep te krijgen op het corporatieve en gesloten distributiesysteem. Het initiatief draaide uit op een financieel fiasco. De enige boeken die ADCD na 1919 uitgaf waren die van Raymond Limbosch. Voor Laure en Jeanne Hovine werd de *Collection du Petit Artiste* wel een succes. Jeanne Hovine (1888-1992) is beter bekend onder haar pseudoniem Anne-Marie Ferrières. Op vraag van de krant *Le Soir* bedachten de zusjes Hovine de strip *Nic et Nac*, die bijzonder populair werd tijdens het interbellum.

>>

Reclame Art Décoratif Céline Dangotte,
ontwerp Albert Van Huffel, 1914.

Bron: Stadsarchief Brussel, Fonds Maison Dangotte

Sociaal moederschap

Niet alleen de specificiteit van de kunstindustrie maakte van *ADCD* een atypische onderneming. Dangotte gebruikte haar zaak ook in het kader van haar sociale moederschap. Ze wierf jonge mannen en vrouwen aan om hen terug op het 'rechte pad' te brengen of nieuwe kansen te geven. Kinderen uit het Brusselse rationalistische weeshuis konden eveneens beroepservaring bij haar opdoen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de opdrachten schaars en waren ze verplicht de stock te verkopen. De vrijgekomen winkelruimte werd ingevuld door het Rode Kruis en een klein, clandestien theater waarin lezingen en theatervoorstellingen georganiseerd werden. Net zoals veel andere feministen was Dangotte ook actief in de *Union patriotique des femmes belges* die zich als doel stelde zoveel mogelijk (behoefte) vrouwen aan het werk te houden. Eén van de liefdadigheidsactiviteiten van de *Union patriotique* was een tentoonstelling van speelgoed. Gezien de interesses van Dangotte hoeft het niet te verbazen dat ze hier één van de gangmakers van was. In 1917 werd Dangotte samen met haar man aangehouden op verdenking van geallieerde strijdkrachten te hebben geholpen. Zij kwam diezelfde dag nog vrij, Limbosch na enkele maanden. Deze ervaring weerhield hen niet om tijdens de Tweede Wereldoorlog opnieuw risico's te nemen door een Joods kind met valse papieren in hun huishouden op te nemen.

Niettemin staande de opstoot van Belgisch patriottisme binnen het gezin Limbosch-Dangotte, herstelde ze in 1918 vrij snel na de wapenstilstand het contact met haar Duitse vrienden, wat onder Belgische intellectuelen een zeldzaamheid was. Ook tegenover haar vele activistische kennissen toonde de francofone Dangotte zich begripvol. Toen de Vlaams-nationalistische martelares Rosa De Guchtanaere na de Eerste Wereldoorlog berecht werd omdat ze had samengewerkt met de Duitse overheden, besloot Dangotte een karaktergetuigenis te geven waarin ze onderstreepte dat De Guchtanaere vanuit haar idealen en niet uit persoonlijk belang gehandeld had. Ze bezocht haar ook geregeld in de gevangenis. De getuigenis op het proces van De Guchtanaere is meer dan een anekdote en is tekenend voor haar maatschappijvisie. Vanuit een optimistische levensvisie geloofde ze sterk in de maakbaarheid van de maatschappij én bijgevolg ook van de personen

die binnen deze maatschappij functioneerden. Diezelfde visie vinden we ook terug in Dangotte haar engagement als gedelegeerde van de kinderrechtbank. Na de invoering van de kinderbeschermingswet van 1912, werd Dangotte afgevaardigde van de kinderrechtbank. Tot de oprichting van sociale scholen, was de begeleiding van jonge delinquenten en kinderen die onder de voogdij van de jeugdrechter geplaatst werden, in de handen van vrijwilligers. Haar hele beroepsactieve loopbaan combineerde Dangotte haar ondernemerschap met haar werk voor de jeugdrechtbank. De deur van *Pignon Rouge*, hun groot landhuis in de rand van Brussel, stond open voor alles en iedereen. Tal van Brusselse intellectuelen vonden er samen met geplaatste kinderen een toevluchtsoord. Ook de kinderen van vrienden, waaronder de auteur Herman Thiery (beter bekend als Johan Daisne) en de auteur May Sarton vonden er een tweede thuis.

De 'formatieve periode' die Dangotte tussen 1905 en 1910 onderging, werkte ongetwijfeld door tijdens haar hele leven. Het verheffen van mannen en vrouwen, jong en oud en zowel geestelijk als materieel, was niet meer of niet minder dan een morele plicht. In 1935 gaf ze in haar geboortestad Gent een lezing getiteld *'l'heure de l'optimisme'*. De balans van dertig jaar sociaal werk was voor haar zonder meer positief. Van kinderbibliotheken tot een gezamenlijke opleiding van verpleegsters, de combinatie van een door de staat gestuurd sociaal beleid

met bestaande filantropische initiatieven ging in de juiste richting. In haar lezing weerklonken ook echo's van jeugdidealen. Ze hield er een pleidooi voor non-confessionele scouts en gidsen als excellente leerscholen in "rechtschapenheid en energiebeleving". Dit enthousiasme lag in het verlengde van de aandacht die ze al op jonge leeftijd had voor een andere lichaams- en natuurbeleving. Haar universitaire studies maakte Dangotte nooit af, maar afgaande op de krantencommentaren na deze lezing, verdiende ze een doctoraat *honoris causa* in het optimisme. In de krant *La Flandre Libérale* werd ze als een grote "*professeur de l'optimisme*" omschreven. Wat Dangotte en tal van haar generatiegenoten zo bijzonder maakte is dat zij zich niet opsloot in haar 'kleine geloven' maar dat zij de brug trachtten te maken met de massacultuur en het brede publiek. Ook in haar persoonlijke omgeving bleef ze veeleisend in het stimuleren van (zelf)educatie. Zelfs toen ze hoogbejaard was, zo getuigde May Sarton, trachtte ze haar Franse dienstbode te stimuleren om kunstonderwijs te volgen en talen te leren. Ze deed dit men een dusdanige overtuiging en autoriteit, dat het de diensbode op de vlucht deed gaan. Dit moet Dangotte haar laatste desillusie geweest zijn. Het grootste deel van de jaren die haar restten, spendeerde ze aan het ordenen van haar verleden en het ophalen van herinneringen met de weinige vrienden die nog in leven waren. In 1975 overleed ze op 92-jarige leeftijd in een statig appartement in Brussel. //

Christophe Verbruggen is als doctor-assistent verbonden aan de onderzoekseenheid 'Sociale Geschiedenis na 1750' (Vakgroep Nieuwste Geschiedenis UGent). Hij is gespecialiseerd in de sociale geschiedenis van auteurs en intellectuelen, sociale netwerkanalyse en ecologische geschiedenis. Momenteel doet hij onderzoek naar de transnationale groepsvorming van intellectuelen tussen 1900 en 1940. Voor publicatie en meer info, zie:

www.nieuwstegeschiedenis.ugent.be/verbruggen

Julie Carlier (1981) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en Europese studies aan het Institut d'études politiques in Parijs. Ze behaalde haar diploma geschiedenis met een verhandeling over seksualiteitsbeleving in het interbellum en bereidt momenteel bij professor dr. Gita Deneckere (UGent) een doctoraat voor over de eerste feministische golf in België vanuit transnationaal perspectief.

Literatuur

- Ann Taylor Allen, 'Maternalism in German Feminist Movements', in: *Journal of Women's History*, 5, 1993, 2.
- Ann Taylor Allen, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970*. The Maternal Dilemma. New York/Houndsmills, 2005.
- Baronne Pol Boël et C. Duchène, *Le féminisme en Belgique 1892-1914*. Bruxelles, 1955.
- Denise De Weerd, *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België 1830-1930*. Gent, 1980.
- Denise De Weerd, 'De Sartons en België', in: *Brood en Rozen*, 1999, 1, pp. 53-72.
- Eliane Gubin, *Choisir l'histoire des femmes*. Bruxelles, 2007.
- Eliane Gubin, Cathérine Jacques, Valérie Piette et Jean Puissant Jean (dir.), *Dictionnaire des femmes belges. XIXe et XXe siècles*. Bruxelles, 2006.
- Elise Soyer, 'Historique du féminisme en Belgique. Documentation', in: *Femmes en lettres*. Sextant 6, 1996, pp. 145-185.
- Pierre Van den Dungen, 'Les divisions du féminisme belge avant 1914', in: *Sextant*, 1993, 1.
- Christophe Verbruggen, *Een sociale geschiedenis van het schrijverschap tijdens de Belgische belle époque*. UGent, 2006, onuitgegeven proefschrift.
- Archief Maison Dangotte, Stadsarchief Brussel. (inventaris in opmaak door auteurs. Meer info: christophe.verbruggen@ugent.be of julie.carlier@ugent.be)

De negentiende-eeuwse echtscheiding als legitimerende praktijk

Dubbelspel in de rechtszaal

Op 17 april 1886 ontspoort zich in de rechtbank van eerste aanleg van Gent een tamelijk ingewikkelde geschiedenis. Vier hoofdfiguren spelen een rol in een theater dat het midden lijkt te houden tussen een drama en een romance. Twee echtscheidingen worden gelijktijdig aangevraagd en uitgevochten, maar wat op het eerste gezicht een pijnlijk conflict lijkt, blijkt bij nadere lezing een creatieve manier om een nieuw sociaal en echtelijk evenwicht te bereiken. Dit is geen juridisch steekspel, maar een publieke en geïnstitutionaliseerde bevestiging van een bestaande situatie (en relatie). Treden op: Hélène P., strijkster, Charles L., arbeider, Marie Léonie M., huishoudster en Evariste B., metselaar.

/ Josephine Hoegaerts /

“Over omtrent twee a drij jaren, was L. (Charles) op logement in mijn huis, de vrouw B. (Marie) kwam somtijds mijne vrouw bezoeken, en zoo heeft zij kennis met L. gemaakt”, herinnert de Gentse timmerman Louis zich in 1886. Het prille koppel gaat niet veel later samenwonen. Charles L. huurt eerst een kamer in het huis van zijn Marie, enkele maanden later verhuizen ze samen naar de Vlierboomstraat, waar zij een viswinkel opent, en in 1885 wordt hun eerste kind geboren. Het lijkt het begin van een mooie liefdesgeschiedenis. Maar de ‘kennis-making’ waarvan Louis getuige is geweest, blijkt niet zo onschuldig als ze lijkt: Charles L. is geen jongeling op vrijersvoeten, maar de gewelddadige en onverbeterlijk werkloze echtgenoot van Hélène P., die hij in 1881 met hun toen achtjarige zoon achterliet. Marie Léonie M. had – volgens enkele getuigen – een gelukkig huwelijk met Evariste B. en werd pas door hem, met haar kinderen, op straat gezet nadat ze op heterdaad betrap was op overspel met Charles.

Dubbele moraal

Charles en Marie waren aan het eind van de negentiende eeuw ongetwijfeld niet het enige koppel dat bestond uit twee ‘overspelige’ echtgenoten. Wat hun verhaal echter uniek maakt, is de manier waarop hun gedupeerde partners op hun gedrag reageren. In het archief van de rechtbank van eerste aanleg van Gent zijn de sporen bewaard van twee simultane echtscheidingen. Op acht december 1885 brengen zowel Evariste B. als Hélène P. hun aanvraag naar voren. Hoewel de aangeklaagde situatie in beide gevallen identiek is, zien hun aanvragen er behoorlijk verschillend uit. Evariste B. beperkt zich tot een korte beschrijving van Marie’s buitenechtelijke relatie en besluit dat die feiten als ‘overspel’ en ‘zware beledigingen’ tot een echtscheiding moeten leiden. Hélène P., wier man uiteraard samen met Marie op heterdaad is be-

trapt op overspel, neemt dat voorval echter niet op in haar betoog. Zij legt de nadruk ten eerste op de mishandelingen die ze van Charles heeft ondergaan en ten tweede op het feit dat Charles en Marie openlijk onder één dak leven. Daarmee conformeren beide aanklagers zich aan de letter van de wet, die vrouwelijk overspel begrijpt als een (mogelijk eenmalige) seksuele act en mannelijk overspel als een (langdurig) delen van woonst en inkomen met een andere vrouw.

Die wet, doordrenkt van wat in de historiografie de *double standard* genoemd wordt, is een relict uit de Franse tijd. De regelgeving rond huwelijk en echtscheiding werd in 1804 vastgelegd in de *Code Napoleon*. De code stipuleerde niet alleen dat een man zijn vrouw bescherming en een vrouw haar man gehoorzaamheid verschuldigd was (art.213), maar ook dat indien een vrouw de echtscheiding wilde aanvragen op basis van overspel, dit alleen kon als de *maitresse* van haar echtgenoot onder het echtelijk dak woonde (terwijl vrouwelijk overspel al bij een eenvoudige vaststelling kon worden vervolgd) (art.229 en 230). Andere artikels waren wel wederkerig. Zo hadden man en vrouw het recht de echtscheiding aan te vragen op basis van ‘mishandeling, gruwelijkheden en grove beledigingen’ (art.231). Zoals Keith Thomas en andere onderzoekers die zijn interpretatie van de *double standard* verder hebben uitgewerkt opmerkten, kan de ongelijkheid waarop deze *Code Civil* berust, niet worden toegeschreven aan een gradatie in ‘strengheid’. Vrouwen werden niet zozeer strikter gecontroleerd of zwaarder bestraft, maar veeleer aan andere criteria onderworpen dan mannen. Zoals ook in onze casus zal blijken, werd vrouwelijk overspel niet (alleen) als ‘erger’ waargenomen dan de mannelijke variant, maar ook en vooral als een act die tegen de vrouwelijke aard en de geïnstitutionaliseerde burgerlijke orde inging. Daarom was overspel van vrouwen niet alleen moreel verwerpelijk en juridisch ontoelaatbaar, maar ook onbegrijpelijk en een gevaarlijke aanslag op de sociale structuur, waarin vrouwen een specifieke plaats te bekleden hadden.

Na de Belgische omwenteling bleef deze

Code Napoleon in voege. De regelgevingen inzake echtscheiding bleven grotendeels ongewijzigd tot aan het begin van de twintigste eeuw. Hoewel daarmee in België (in tegenstelling tot in Frankrijk) ook de mogelijkheid bleef bestaan de echtscheiding op basis van onderlinge toestemming aan te vragen en men zich dus kon beroepen op een erg ‘liberale’ wetgeving inzake huwelijksontbinding, bleef het aantal effectieve echtscheidingen doorheen de negentiende eeuw erg laag. Precieze cijfers ontbreken, maar beperkte studies van de arrondissementen Brugge, Gent en Mechelen wijzen op een verhouding van circa drie echtscheidingen op duizend huwelijken doorheen de negentiende eeuw. Er is een lichte stijging in het aantal scheidingen op te merken aan het einde van de eeuw, maar een echte omwenteling vindt pas na de eeuwwisseling plaats, wanneer ook de wetgeving veranderingen ondergaat.

Het is onmogelijk een eenduidige verklaring te bieden voor deze lage echtscheidingspercentages, maar twee omstandigheden trekken al-

La femme y voit trop, litographie van Jules David, 1834.

Bron: Patricia Mainardi, *Husbands, wives and lovers. Marriage and its discontents in nineteenth-century France*. Yale University Press, 2003.

vast de aandacht. Eén daarvan wijst in de richting van de wetgever. De procedure om tot echtscheiding te komen werd in de *Code Civil* bewust erg lang en complex gemaakt. Negentiende-eeuwse commentatoren (professoren burgerlijk recht aan verschillende Belgische >>

universiteiten) beschreven dat mechanisme nadrukkelijk als een – volgens hen toe te juichen – tactiek om aanklagers de echtscheiding te ontraden. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat veel ongelukkig gehuwde partners hun toevlucht namen tot de eenvoudiger scheiding van tafel en bed. Een tweede belangrijke verklaring situeert zich veeleer in de sociale sfeer: in het (katholieke) Vlaanderen van de negentiende eeuw leidde het verbreken van het huwelijkssacrament tot zware repercussies. Vooral vrouwen wisten dat hen bij scheiding niet alleen financiële moeilijkheden, maar ook een beschaafde reputatie te wachten stond.

Voor de historica resulteert deze procedurele lijdensweg in erg ‘rijke’ bronnen. Eisers, en vooral eiseressen, die tot huwelijksontbinding wilden overgaan waren hierdoor immers verplicht hun zaak goed te stofferen en omzichtig om te springen met het beeld dat ze van zichzelf en hun partner ophingen om de sociale schade te beperken. Aangezien het eigenlijke echtscheidingsproces niet achter gesloten deuren plaatsvond, maar open was voor publiek, was een echtscheiding altijd ook een publieke ‘performance’, een manier om voor het oog van de lokale gemeenschap een nieuwe ruimte en een nieuwe identiteit op te eisen. Voor het bredere onderzoek waarin deze casus gesitueerd moet worden, werden ongeveer 180 echtscheidingsprocedures specifiek vanuit die invalshoek belicht. Deze zaken representeren alle echtscheidingsprocessen van het arrondissement Gent tussen 1885 en 1890 en documenteren de echtscheidingsaanvraag, een *exposé de motifs* en getuigenverslagen. De einduitspraken zijn niet bewaard. Dit sluit een nadere beschouwing van het juridische discours uit (advocaten en rechters komen in de bronnen niet aan het woord), maar de vaak erg uitgebreide narratieven van aanklagers en getuigen bieden een uitzonderlijk inzicht in de sociale processen die zich tijdens een juridische procedure afspeelden, en in de manier waarop niet-juristen zich wisten aan te passen aan de streng geregelende ruimte die de rechtszaal was.

Dubbelspel

De casus van deze twee simultane echtscheidingen neemt een wat ongewone plaats in in de beschouwde staal. Ten eerste is dit de enige zaak waarin de minnaars van de overspelige partners terug te vinden zijn voor dezelfde rechtbank. Wat de zaak helemaal bijzonder maakt, is het feit dat beide aanklagers de handen in elkaar geslagen lijken te hebben voor hun aanvraag. Hoewel nergens expliciet sprake is van een samenwerking tussen Héléne en Evariste, kan het feit dat beide op exact hetzelfde moment hun grieven uiten moeilijk als toeval beschouwd worden. Vraag is dan waarom zij (of hun advocaten) beslist hebben dat te doen. De twee zaken hebben elkaar mogelijk ondersteund – de ene klacht van overspel bevestigde immers de andere – maar er lijkt meer aan de hand te zijn dan dat. Meer dan bij de andere onderzochte echtscheidingen, werpt deze zaak licht op de sociale functie van de negen-

Ah bah!... Le locataire du premier, qui prend la taille à mon épouse!...

Karikatuur van Honoré Daumier, 1839.

Bron: www.daumier-register.org

tiende-eeuwse echtscheiding. Wat in andere processen slechts mondjesmaat duidelijk wordt, springt bij deze dubbelzaak meteen in het oog: echtscheiding was in deze periode niet zozeer een manier om het huwelijk of een partner achter zich te laten, maar veeleer een mechanisme dat een al bestaande *status quo* moest legaliseren en een nieuwe balans in de gemeenschap mogelijk kon maken.

De vele zaken gebaseerd op mishandeling (veelal aangevraagd door vrouwen) bevestigen al te gemakkelijk het beeld van een ‘hard’ verleden waarin fysiek geweld onvermijdelijk en het ontvluchten van een agressieve echtgenoot onmogelijk was. De lage echtscheidingscijfers worden vaak in diezelfde lijn geïnterpreteerd, niet zelden met de Britse wetgeving rond het mannelijk recht om een echtgenote te ‘disciplineren’ in het achterhoofd. Daarbij wordt wel eens vergeten dat de Belgische wetgeving en een flexibel sociaal veld andere uitwegen boden aan mishandelde vrouwen en mannen, en dat een echtscheiding niet noodzakelijk op zelfbehoud of emotie berustte. Precies door haar unieke karakter van half conflict, half romance,

kan deze dubbelzaak licht werpen op de redenen waarom een beperkt aantal partners de moeilijke weg van de echtscheiding verkoos boven de scheiding van tafel en bed of eenvoudige verlaten. Dat er meer in het spel was dan de pragmatische afweging tot het al dan niet mogelijk maken van hertrouw voor de ‘schuldloze’ partner, zal blijken uit de volgende paragrafen.

De eisen van de rechtszaal zijn inderdaad niet louter juridisch: om geloofwaardig te zijn en de echtscheiding te verkrijgen, dienen de aanklagers zich ook naar brede maatschappelijke verwachtingen te schikken. Héléne moet zich bovendien volgens de norm gedragen om zelf vrijuit te gaan. Charles heeft immers beweerd dat hij zijn vrouw “niet kan terugnemen om reden dat zij met eenen anderen persoon betrekkingen heeft”. De echtscheidingsprocedure laat zo’n geval van ‘dubbele schuld’ niet toe, wat Héléne ertoe verplicht haar – al dan niet teële – overspel te ontkennen en zichzelf voor te stellen als de ideale negentiende-eeuwse echtgenote en moeder. Doorheen de echtscheidingsaanvraag en later in de rechtszaal stelt ze

zichzelf voor als het lijdzame slachtoffer van een gewelddadige man. De subtiele aanpassing die haar verhaal ondergaat tussen de aanvraag en de publieke zitting toont bovendien hoe Hélène (of tenminste haar advocaat) zich aanpast aan de eisen van de omgeving en het verloop van het proces. In de oorspronkelijke aanvraag staat nog dat Hélène zelf vertrokken is met haar zootje, maar bij de voorstelling van de feiten tijdens een publieke zitting, vier maanden later, heet het dat Charles haar heeft verlaten om met Marie te gaan samenleven. Aan het exposé zijn ook enkele feiten toegevoegd (onder andere de geboorte van het buitenechtelijke kind) en data

Le mari doit protection à sa femme, la femme obéissance à son mari. (Code Civil, art.213)

aangepast, zodat het verhaal volledig overeenstemt met dat van Evariste B. Tenslotte bevat deze tweede uiteenzetting van de feiten ook een nieuw element dat Hélène van (valse) beschuldigingen moet vrijwaren en Charles eens te meer voorstelt als onverbeterlijk. “Ondanks alle pogingen door de eiseres weigert hij die vrouw [Marie] te verlaten en met de eiseres en haar zoon samen te leven”: een week tevoren was de deurwaarder ingeschakeld om Charles aan te manen weer onder het echtelijk dak terug te keren, maar die had geweigerd en zijn vrouw publiekelijk van overspel beschuldigd.

Evariste B. heeft weliswaar minder te bewijzen – hij is niet van wangedrag beschuldigd, en zijn huwelijk met Marie wordt algemeen als gelukkig omschreven. Maar hij wordt wel geconfronteerd met de moeilijkheid zich als slachtoffer te presenteren zonder daarbij als een zwakkeling over te komen. De verwachtingen die aan mannelijk gedrag worden gesteld zijn – anders dan voor vrouwen – niet compatibel met de rol van lijdzaam en verzoeningsgezind slachtoffer. Evariste komt uit de aanvraag tot echtscheidingen in de eerste plaats naar voren als onwetend (dus als iemand die niet de kans kreeg om te handelen) en later als krachtdadig. Nadat hij zijn vrouw en haar minnaar heeft betrapt op overspel, zo stelt de aanvraag, heeft hij als een voorbeeldige verbolgen echtgenoot die laatste verjaagd – zonder zijn vrouw daarbij een haar te krenken. Zijn vrouw zou enkele dagen later zelf vertrokken zijn om zich bij Charles te voegen (in het verhaal van Hélène staat nochtans te lezen dat haar rivale mét haar kinderen door Evariste aan de deur is gezet).

De echtscheiding die door Evariste is aangevraagd is niet alleen door zijn voorstelling van zichzelf erg ‘mannelijk’: de hem ondersteunende getuigen zijn alle drie beroepsactieve mannen. In tegenstelling tot de – vrouwelijke – getuigen van Hélène zijn ze bovendien alle drie erg stellige ‘ooggetuigen’ bij verschillende fasen van Marie’s overspel. Getuige één zag hoe Charles Marie naar huis begeleidde, getuige twee heeft gemerkt dat Marie regelmatig laat naar huis kwam en heeft Charles Evariste horen

bedreigen vanuit diens echtelijke bed, en getuige drie weet te bevestigen dat Charles ‘op logement’ was bij de echtgenoten B.

Hélènes getuigen drukken zich veel voorzichtiger uit, hun betoog is steeds doorspekt met waarschuwingen voor een gebrek aan precisie van de vertelster. Een bewoonster van de Vlierboomstraat geeft aan dat Charles dikwijls in Marie’s viswinkel is, maar sluit haar verhaal af met het voorzichtige “ik weet niet dat hij er slaapt”. Een andere buurvrouw geeft aan dat Marie in het voorbije jaar een kind heeft gekregen, maar “kan nochtans niet zeggen dat zij tezamen slapen”, en buurvrouw nummer drie is

Charles tegen het lijf gelopen met een andere vrouw, maar “kan niet zeggen of hij er mede leeft”. De laatste getuige geeft een kleurige karakterschets van een werkonwillige wildeman, maar geeft aan niets te weten “van zijn tegenwoordig leven”.

Balans

Hoewel beide processen sterk van elkaar verschillen in stijl en opbouw, worden zij tegelijkertijd gevoerd en blijken ze een perfecte aanvulling op elkaar te zijn. Alle vrouwelijke actoren – met uitzondering van Marie, die zelf niet in de rechtszaal aanwezig is – plooiën zich naar het ideale vrouwbeeld: uit hun betogen blijkt een grote terughoudendheid om publiek te spreken of te handelen en hun uiteindelijke verhalen berusten sterk op aanvoelen en senti-

ment. De ‘harde’ informatie die ze aanbrengen putten ze uit ‘vrouwelijke’ activiteiten als winkelen en roddelen. De mannen die aanwezig zijn bij het proces spelen hun rol van rationele waarnemers met evenveel verve, en produceren vooral een erg ‘beheerst’ beeld van zichzelf. Uit het samengevoegde verhaal komen Charles en Marie enerzijds als overduidelijke ‘daders’ tevoorschijn. Anderzijds worden ze door de eisers noch de getuigen als buitennormaal afgeschilderd. Marie vertoont ongepast gedrag ten overstaan van haar echtgenoot, maar toont zich wel een goede moeder die zich over haar kroost blijft ontfermen als ze uit het echtelijke huis vertrekt. Charles wordt hardhandig gedrag tegenover zijn vrouw verweten en op de korrel genomen voor zijn werkloosheid, maar zijn publieke gedrag blijft nagenoeg onbesproken.

Nog belangrijker is, tenslotte, dat Charles en Marie doorheen het proces meer en meer als koppel, en zelfs als ‘nieuw samengesteld gezin’ worden voorgesteld. Nergens is sprake van andere seksuele of economische escapades dan deze stabiele (reeds minstens twee jaar durende) relatie. Het lijkt er dan ook op dat beide echtscheidingsaanvragen niet zozeer gericht zijn op wraak of de vraag om bestraffing, maar veeleer op het bereiken van een nieuw sociaal aanvaardbaar evenwicht. Alleen als beide voormalige echtparen worden ontbonden kan dat evenwicht worden bereikt. Evariste wordt gered van gezichtsverlies als bedrogen man door zijn krachtige optreden ten opzichte van zijn vrouw, Hélène ontsnapt uit een mislukt huwelijk zonder de financiële steun van de vader van haar kind te verliezen, en Charles en Marie kunnen als – zonet volledig legitiem, dan toch aanvaardbaar – modaal gezin opnieuw beginnen. ///

Josephine Hoegaerts (1983) schreef een licentiaatsverhandeling over de constructie van gehuwde (on)mannelijkheid aan het einde van de negentiende eeuw, getiteld: Het is eenen ontwaarden man en eenen ontwaarden vader. Momenteel bereidt zij aan de K.U. Leuven een doctoraat voor over de intersecties van mannelijkheid en de natie in de negentiende eeuw.

Literatuur

- BEVEREN-WAAS, Rijksarchief, Archief van de rechtbank van eerste aanleg van Gent, R 39 EA Gent B 1998, nrs. 216, 217 en 245.
- Lynn Abrams, ‘Concubinage, cohabitation and the law: class and gender relations in nineteenth-century Germany’, in: *Gender and History*, 5, 1 (1993), pp. 81-100.
- Lynn Abrams, ‘Whores, whore-chasers and swine: the regulations of sexuality and the restoration of order in the nineteenth-century German divorce court’, in: *Journal of family history*, 21, 3 (1996), pp. 267-280.
- Nathalie Ferket, ‘Zwijgen als vermoord. Vrouwenmishandeling en de juridische positie van de gehuwde vrouw in België in de negentiende eeuw’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 15, 3 (1999), pp. 285-304.
- Laura Gowing, *Domestic dangers. Women, words and sex in early modern London*. Oxford, 1996.
- A. James Hammerton, *Cruelty and companionship. Conflict in nineteenth-century married life*. London, 1992.
- Carine Meulders en Koen Matthijs, ‘On ne se jouera pas du divorce! Echtscheiding in de negentiende eeuw in het licht van de echtscheidingspraktijk te Brugge, 1865-1914’, in: *Belgische tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 3-4 (1996), pp. 64-103.
- John Tosh, *A man's place. Masculinity and the middleclass home in Victorian England*. New Haven en London, 1998.

Mussolini en zijn minnaressen

Beminnen met de laarzen aan

Het beeld is bekend: vlak voor de bevrijding, op 29 april 1945, werden Benito Mussolini en zijn 29 jaar jongere minnares Clara Petacci als varkens aan slagersshaken ondersteboven opgehangen aan het geraamte van een benzinstation in Milaan, Piazzale Loreto. In 2007 schreef een scholiere op het internet dat de liefde tussen de dictator en zijn Clara "het symbool van de absolute liefde in de geschiedenis van Italië" kan worden genoemd. Petacci was echter bij lange na niet zijn enige liefde, zo blijkt onder meer uit Frans Denissen's *De vrouwen van Mussolini*.

/ Zonneke Matthée /

Denissen, vertaler en schrijver uit Vlaanderen, noemt zijn boek "een roman zonder fictie". Hij schreef dit boek met behulp van publicaties die anderen over Mussolini en zijn minnaressen schreven. Deze talloze boeken, memoires, artikelen en kranteninterviews, die soms met elkaar in tegenspraak zijn, vormen op zichzelf al een bibliotheek. Daaruit komt naar voren dat de *Duce* niet zonder meer een rokkenjager was, maar zich aanvankelijk ook tot intellectuele vrouwen voelde aangetrokken van wie hij veel kon leren. Eenmaal hoofdredacteur van het dagblad *La Lotta di Classe* stelde hij zijn joods-Oekraïense minnares Angelika Balabanoff aan als adjunct-directeur. Van haar leerde hij het politieke denken. De cultuurpagina vertrouwde hij toe aan zijn eveneens joodse minnares Margaritha Sarfatti, behorend tot de intellectuele elite, die Mussolini's officiële biografie schreef. Zij bracht hem kunst en cultuur bij en met haar had hij twintig jaar lang een liefdesrelatie. Hoewel geen minister, bestuurde ze in feite de gehele culturele sector. Zowel zij als haar biografie van Mussolini gingen in de ban toen hij een antisemitische politiek ging voeren.

Tegelijkertijd had hij een verhouding met de anarchistische filosofe Leda Rafanelli. Bij de achttienjarige typiste Ida Dalser van *Il Popolo d'Italia* verwekte hij een zoon, Benito II. In plaats van alimentatie te betalen liet Mussolini ze later allebei in een psychiatrische inrichting opnemen waar ze zouden sterven. De zoon werd voor gek verklaard omdat hij vertelde de zoon van Mussolini te zijn. Dit verhaal levert Kafka-achtige beschrijvingen op over de wijze waarop Mussolini van beiden probeert af te komen. Kort voor de mars op Rome werd in Milaan Elena Curti geboren uit een relatie met Angela Curti-Cucciati, een dochter van een fascistische strijdmakker. En om het niet al te ingewikkeld te maken trouwde hij in 1915 met zijn buurmeisje Rachele Guidi (zijn stiefzuster volgens de geruchten) uit zijn geboorteplaats Predappio, die in 1910 dochter Edda had gebaard. Bij haar zou hij vijf kinderen krijgen. Zijn hele leven zou zij op de achtergrond staan, hoewel Mussolini zich graag met zijn gezin als een

goede huisvader zou presenteren.

Halverwege de jaren dertig riep hij gehuwde vrouwen op hun trouwring in te leveren om de oorlogsvoorbereidingen te bekostigen, maar het leek ook wel een symbolische oproep om de huwelijke trouw op te geven. Intussen lagen bijna alle vrouwen aan zijn voeten. Er moest in

Palazzo Venezia een aparte ambtelijke dienst in het leven worden geroepen om alle liefdesbrieven aan Mussolini te rubriceren en te beantwoorden. Zo schreef Maria Teresa Bellardelli uit Bologna 642 liefdesbrieven naar haar geliefde *Duce* om alsjeblieft een keer langs te mogen komen. Mussolini ontving elke werkdag minstens één vrouw, op het vloerkleed achter zijn bureau of op de met kussens beklede vensterbank en nam, volgens de memoires van zijn kamerheer, vaak niet eens de moeite zijn laarzen uit te trekken. Alleen Petacci, op cultureel gebied zijn mindere, kreeg in tegenstelling tot zijn andere minnaressen, een eigen (wacht)kamer in het Palazzo Venezia. Mussolini liet haar

elke dag bij haar ouders ophalen en weer terugbrengen, en als ze tevergeefs had zitten wachten belde hij zijn Claretta 's avonds of diep in de nacht.

De echte hoofdpersoon uit dit boek is zijn vaste minnares Clara Petacci, die hij in 1932 op twintigjarige leeftijd bij toeval op een zomerse dag in Ostia had ontmoet. Tijdgenoten noemden haar minachtend "de Pompadour van Rome" of schreven over een "vrouwelijke Raspoetin". Hoeveel invloed had zij op de beslissingen die de dictator nam? Feit is dat er diverse rapporten waren opgesteld, door het Italiaanse hof, de legerleiding en de nazi-top in Berlijn, die ervan uitgingen dat al zijn minnaressen de politieke beslissingen van Mussolini mee stuurden. Ongetwijfeld zullen zijn intellectuele minnaressen invloed hebben gehad, evenals Rachele, zijn vrouw. Claretta dacht dat ze invloed had, maar dat is nog maar de vraag. Zij vertegenwoordigde vooral de jeugd die hem zijn *midlifecrisis* en andere problemen deden vergeten, met haar trouw en liefdesbetuigingen. Pas in 2015, als het embargo op haar brieven en dagboeken wordt opgeheven, kunnen we meer te weten komen.

Hoewel de auteur zich wilde verdiepen in de vrouwen van Mussolini is het verhaal van Petacci centraal komen te staan en krijgen we een beeld van het leven van Mussolini 'achter de façade van het fascisme', vooral over de periode nadat hij in 1943 door zijn eigen fascistische raad werd afgezet en door Hitler aan het hoofd werd gesteld van een minivazalstaat aan het Gardameer. Het is tevens de periode dat zijn manische depressiviteit steeds sterker werd.

Op de vraag waarom Petacci Mussolini's belangrijkste minnares bleef, gaat Denissen niet in. Het is te betreuren dat hij de levens van de (Joodse) minnaressen uit de linkse periode van het leven van Mussolini niet nader uitwerkt. Wel beschrijft hij nauwgezet alle seksuele avonturen van Mussolini, maar hij gaat helaas nergens in op het waarom van de aantrekkingskracht van Mussolini op vrouwen. Was dat zijn uiterlijk? Zijn uniform? Het feit dat hij zoveel macht had? Daardoor is dit boek niet meer dan een mooi geschreven soap waarin alles draait om een hartstochtelijk verliefd meisje dat haar ware liefde volgde en hem trouw bleef tot in de dood. ///

Zonneke Matthée doet onderzoek naar NSB-vrouwen en is geassocieerd onderzoeker van het NIOD. Ze is auteur van *Voor Volk en Vaderland. Vrouwen en de NSB 1931-1948* (Balans 2007).

**Momenteel werkt zij mee aan het IIAV-project *Getuigenissen van NSB-vrouwen*.
Zie: <http://nsbvrouwen.blogspot.com/>**

Frans Denissen, *De vrouwen van Mussolini. Achter de façade van het fascisme*, Bert Bakker, 2007, 475 blz., ISBN 978 90 351 2770 8, €29,75.

De vrouwen achter Frederik van Eeden, Willem Witsen en Albert Verwey

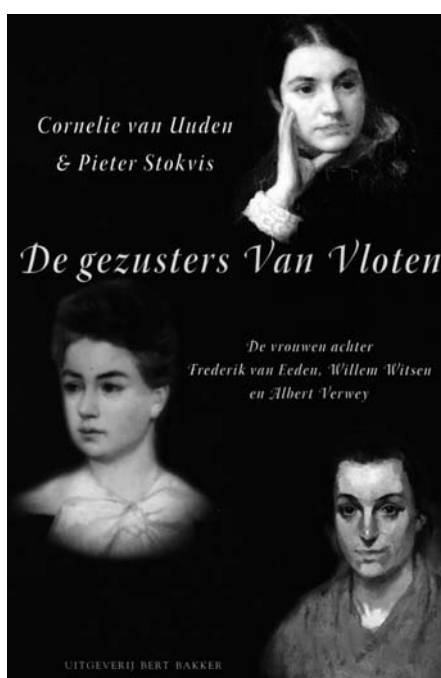
“Wat zijn je kunstwerken waard [...] als je naast die liefde voor je werk en de schoonen voortbrengselen door een toegeven aan hoogmoedige en zelfzuchtige eigenschappen de harmonie verjaagt in je huiselijke kring.” Het zijn de ogenschijnlijk verbitterde woorden van een vrouw, die na de wittebroodsweken, moet vaststellen dat haar echtgenoot zijn kunst en zijn kunstenaarschap boven het huwelijk stelt, en dat ze hierbij tot een ongelijke strijd is gedoemd. Maar ook in *De gezusters Van Vloten* stappen de drie vrouwelijke protagonisten amper uit de schaduw van hun echtgenoten.

/ Geraldine Reymenants /

Betsy van Vloten (1862-1946) was in mei 1893 getrouwd met Willem Witsen, kunstschilder, fotograaf en etser. Hij behoorde tot de beweging van Tachtig, net zoals de schrijvers Frederik van Eeden en Albert Verwey, die respectievelijk in april 1886 en maart 1890 trouwden met Betsy's zusters Martha (1857-1943) en Kitty (1867-1945). Enkel het huwelijk van Albert Verwey en Kitty van Vloten bleek duurzaam; de beide andere huwelijken eindigden voortijdig in een scheiding. Hun huwelijksleven wordt gereconstrueerd in het boek *De gezusters Van Vloten* van Cornelia van Uuden en Pieter Stokvis.

Johannes van Vloten, literator, theoloog en vrijdenker, gaf zijn dochters Martha, Betsy en Kitty een voor die tijd voor meisjes uitzonderlijke opvoeding. Ze bezochten de meisjes-hbs in Haarlem, de eerste, in 1867 opgerichte Middelbare Meisjesschool, waarna ze zich verdiepten in de studie van vreemde talen en in literatuur. Hun vader, Spinoza-kenner, hechtte ook sterk aan een vrije en ‘geloofsvrije’ opvoeding – zowel voor zijn zonen als voor zijn dochters. Johannes van Vlotens faam maakte van het ouderlijk huis een toevluchtsoord voor gelijkgestemden, waaronder Karel Alberdingk Thijm en Conrad Busken Huet. De kinderen Van Vloten waren bevoorrechte getuigen van de discussies over literatuur, politiek, religie en kunst die in dit gezelschap werden gevoerd. Door dit bezit van cultureel en sociaal kapitaal lag voor Martha, Betsy en Kitty in principe de weg open voor een eigen intellectuele of culturele carrière – Johannes van Vloten zag in Martha wel een nieuwe Betje Wolff. De drie vrouwen zouden er echter voor kiezen om zich ten dienste te stellen van de carrière van hun getalenteerde en ambitieuze echtgenoten.

In het boek worden de zussen gevolgd in hun verloving en huwelijk, hun scheiding, de opvoeding van hun kinderen en hun latere levensjaren. Het huwelijk van Martha van Vloten met Frederik van Eeden werd gekenmerkt door seksuele fricties – niet in het minst door Van Eedens gespleten visie op vrouwen en seksualiteit

– en had zwaar te lijden onder Van Eedens buitenechtelijke relaties, die het einde van het huwelijk inluidden. Het huwelijk van Albert Verwey en Kitty was gelukkig te noemen – en levert dan ook minder spannende lectuur op. Kitty was immer toegewijd aan haar echtgenoot, die, misschien net dankzij dit stabiele huwelijk, de meest productieve van alle Tachtigers zou worden. Willem Witsen voelde zich in zijn huwelijk met Betsy al snel beklemd, omdat het huishouden en de kinderen, evenals de fysieke verwijdering van de kunstscène in Amsterdam, zijn werk belemmerden. Een echtscheiding bleek onafwendbaar. Betsy van Vloten hertrouwde later met de veel jongere musicus Hans Brandts Buys, maar ook dit – tumultueuze – huwelijk eindigde in een scheiding.

Deze studie geeft veel boeiende – zij het niet altijd (ver)nieuw(end)e – informatie over zowel de gezusters Van Vloten als de Tachtigers Van Eeden, Verwey en Witsen, en leest aardig weg. Toch lijkt het me een gemiste kans. Veel meer dan een reconstructie te bieden van de (huwelijks)levens van de drie vrouwen, geeft het boek inzicht in het gevoelsleven, de twijfels en innerlijke

strijd van hun echtgenoten, getuige de talloze citaten uit door hen geschreven brieven en dagboeken. De gezusters Van Vloten stonden in het echte leven in de schaduw van hun echtgenoot, en blijven dat helaas ook in dit boek.

Bovendien spitsen de auteurs hun contextualisering van de huwelijken grotendeels toe op de seksuele relaties tussen de echtelieden – een thema dat reeds uitvoerig aan bod kwam in feministische en andere studies. De intellectuele relaties tussen deze vooraanstaande kunstenaars en hun ontwikkelde echtgenotes blijven buiten beeld. Hierdoor blijven enkele van de vragen met betrekking tot de rol van de vrouwen in het huwelijk en in het leven van hun echtgenoten, die de auteurs naar voren schuiven in de inleiding tot het boek, grotendeels onbeantwoord.

Ook de ietwat artificiële onderverdeling tussen het huwelijksleven van de gezusters Van Vloten enerzijds en hun andere activiteiten anderzijds is daaraan medeplechtig. Pas in de laatste tien pagina's lezen we dat zowel Martha als Kitty geen onverdienstelijke literair vertaalsters waren, en dat Betsy, na haar huwelijk met Willem Witsen, enkele verhalen publiceerde. Eerder in het boek vermelden de auteurs veel eerder vrijblijvend dat “Kitty wat vrouwenzaken betrof dus duidelijke standpunten [had]” (p. 166). En Betsy, zo blijkt uit de beschrijving van haar latere levensjaren, ontpopte zich tot een excentrieke en avontuurlijke persoonlijkheid. Maar waarom ontplooiden deze vrouwen, die de geschikte opvoeding en opleiding hadden genoten, zich in de juiste kringen bewogen en duidelijke visies hadden, hun talenten dan niet? Hadden ze geen ambitie, of werden ze niet gesteund door hun artistieke echtgenoten die misschien de voorkeur gaven aan een ondersteunende echtgenote zonder eigen carrière?

Het is ten slotte opmerkelijk dat de auteurs, voor een biografisch onderzoek naar drie vrouwen, zich nauwelijks baseren op feministische of genderstudies ter zake. Misschien biedt net dat ontbreken van feministische input een verklaring voor het feit dat dit boek al bij al het niveau van onderhoudende lectuur niet overstijgt.

///

Geraldine Reymenants (1975) is doctor in de geschiedenis. Ze is als coördinator onderzoek en studies verbonden aan het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen te Brussel.

Cornelia van Uuden en Pieter Stokvis, *De gezusters Van Vloten. De vrouwen achter Frederik van Eeden, Willem Witsen en Albert Verwey*. Bert Bakker, 2007, 304 blz. ISBN 978 90 351 3087 6. €24,95

Zomaar een leuk plaatje

Dienstmeisjes doen gymnastiek, jaartal en vervaardiger onbekend.

Ik vond deze foto tussen zo'n stapel met 'dingen waar ik nog naar moet kijken'. Het is een oude middenformaat dia. Op glas, de linkerbovenhoek is gebarsten. Een echt oudje dus. Want op glas fotograferen, dat doen we al tijden niet meer. Wie hem ooit bij het IIAV heeft achtergelaten is nu een raadsel. Er zat totaal geen informatie bij dit plaatje. Wie deze dames zijn en wat ze precies doen is dan ook de grote vraag.

Zo op het eerste gezicht lijken het dienstmeisjes, met hun lange witte schorten aan, of verpleegsters. Nee, geen verpleegsters. Die zouden zo'n kapje op hun hoofd hebben gehad. Links staat een vrouw die geen schort voor heeft. Zij draagt een soort lang gebreide jurk. Vast uitermate modieus in de tijd van de opname, maar ik vind haar er eerlijk gezegd een beetje vreemd inhangen, in die jurk. Dat komt

vast ook door de pose die ze heeft aangenomen, een beetje onhandig, zo met die enkel zo omgeknakt. De dame vooraan ziet er veel gracieuzer uit. En serieuzer ook. Het lijkt alsof zij precies weet waarom ze deze oefening aan het doen is. Want wat doen ze nu eigenlijk? Is het een soort ochtendgymnastiek *avant la lettre*? Zijn de dames bezig met het instuderen van een euritmisch dansstuk wellicht? En wie zijn het? De dienstmeisjes met hun werkgeefster? De staf van huize Zonnestraat? Jammer dat we daar waarschijnlijk nooit meer achterkomen.

Aan de stijl van de jurk te oordelen zijn we hier in de jaren '20 van de vorige eeuw. En daar moeten we het dan maar mee doen. We beschrijven de foto als "Vrouwen doen gymnastiek" en plakken er wat onderwerpen aan als "sport", "gymnastiek", "1920-1929" en

"dienstmeisjes". Veel meer kun je er niet van maken. Maar hij is wel erg leuk. Hopelijk heeft iemand er ooit nog eens iets aan. ///

/ Elkie Jordans /

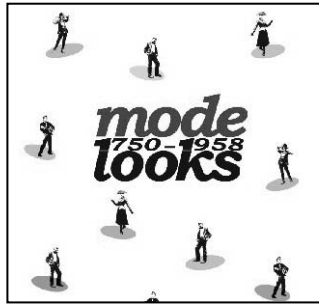
Elkie Jordans is beeldarchivaris bij het IIAV.
Contact: 020-67651318 of beeld@iiaiv.nl

Service / Nieuwe boeken

Service / Tentoonstelling

Looks. Mode 1750-1958

De jaren 50 van de 20ste eeuw zetten de democratisering van de mode in. Het volgen van de laatste modetrends wordt voor iedereen bereikbaar. Hoe evolueerde de mode vanaf de 18de eeuw tot in de jaren 50? De tentoonstelling 'Looks' geeft een fascinerend overzicht van meer dan 200 jaar modegeschiedenis voor het hele gezin, met een sterke focus op de jaren 50. De mode zoals we die nu kennen, met snel wisselende modebeelden en stijlen, pret-à-porter, confectie en massaproductie ontstond in de jaren 50. De moder-

ne consumptiemaatschappij vindt zijn wortels in deze jaren. In de beginjaren 50 was de mode nog braaf en conservatief. Vrouwen kleedden zich als brave huisvrouwen. Ze zagen er onberispelijk uit, als "living dolls". Ze wisselden soms tot zes keer per dag van jurk, van cocktailjurk tot avondjurk. Onder invloed van Amerika en de Hollywood filmsterren verandert dat. Vrouwen spiegelen zich aan de Amerikaanse actrices als Elisabeth Taylor en Marilyn Monroe en kleden zich uitdagender en frivoler.

Wanneer: t.e.m. 31 augustus 2008

Waar: Modemuseum Hasselt, Gasthuisstraat 11, 3500 Hasselt

Info: www.modemuseumhasselt.be

Service / Erratum

In het onderschrift van de foto die geplaatst is op pagina 4 van het oktobernummer van *Historica* (2007) is een fout geslopen. De persoon die het meest links staat is een vrouw en geen man. Het betreft hier Zen Master Jiun Hogen, oprichtster en spiritueel director van het International Zen Center Noorder Poort te Wapserveen.

Nieuwe boeken

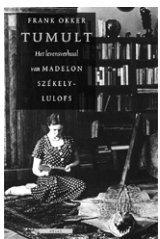
Judith Koelemeijer

Anna Boom

Dit boek vertelt een avontuurlijk verhaal van een vrouw met vele gezichten – van koerierster in Boedapest tot huisvrouw in Zürich – die zich opvallend weinig aantrekt van de conventies van haar tijd en milieu. Judith Koelemeijer reconstrueerde het levensverhaal van de nu zevenentachtjarige Anna Boom aan de hand van interviews, brieven, foto's en historisch onderzoek. *Atlas*, 2008, €19,95.

Frank Okker

Tumult. Het levensverhaal van Madelon Székely-Lulofs

Madelon Lulofs (1899-1958) was de dochter van een hoge ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur in het voormalige Nederlands-Indië. Als schrijfster is ze vooral bekend geworden door haar spannende en met veel levingsvermogen geschreven romans over de planterswereld van Deli: *Rubber* (1931), *Koelie* (1932) en *De andere wereld* (1934). *Rubber* was door zijn onverbloemde weergave van het rauwe leven van de rubberplanters en hun onbarmhartige optreden jegens de Javaanse contractarbeiders meteen een doorslaand internationaal succes. Na haar verhuizing naar Hongarije in 1930 vertaalden Madelon en haar echtgenoot László Székely vele romans van Hongaarse auteurs in het Nederlands, onder wie de toen nog onbekende Sándor Márai. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog woonde het echtpaar in Santpoort. De joodse László moest vluchten naar zijn geboorteland. Hij stierf daar kort na de oorlog. Madelon bleef actief als schrijfster en journalist, zij overleed in 1958.

Atlas, april 2008, €29,95.

Service / Tentoonstelling

Maria Sibylla Merian & dochters. Vrouwenlevens tussen kunst en wetenschap.

Maria Sibylla Merian (1647-1717) is de belangrijkste en meest invloedrijke natuurhistorische tekenaar die in de zeventiende eeuw in Nederland (en Suriname) werkzaam is geweest. Een representatief overzicht van circa 100 meesterwerken, afkomstig uit tientallen prentenkabinetten en hier voor de eerste maal bijeengebracht, geeft de bezoeker inzicht in Merians wetenschappelijke onderzoek, observatie en minutieuze registratie van bloemen, insecten en reptielen. Merian wordt tegenwoordig algemeen beschouwd als de eerste vrouwelijke entomoloog (insectenkenner), omdat zij haar onderzoek buitenge-

woon zorgvuldig registreerde en documenteerde.

Even bijzonder als haar wetenschappelijke werk is haar avontuurlijke levensloop. Zo reisde zij op 53-jarige leeftijd naar Suriname om de insecten in het regenwoud te bestuderen. Ook als zelfstandig ondernemer onderscheidde zij zich van haar tijdgenoten door met haar dochters een succesvolle uitgeverij en drukkerij van boeken en prenten op te zetten. Een tentoonstelling over Maria Sibylla Merian – kunstenaar, natuurwetenschapper, vrouw, moeder, ondernemer en wereldreiziger – is even veelzijdig als het leven en werk van deze buitengewone vrouw.

Wanneer: t.e.m. 18 mei 2008

Waar: Het Rembrandthuis, Jodenbreestraat 4, 1011 Amsterdam

Info: www.rembrandthuis.nl

Service / Tentoonstelling

Desire. Contrasten in albast

In het begin is er eenheid. Man en vrouw zijn fysiek met elkaar verbonden, tot de goden hen uit elkaar bliksemen. Dan begint de zoektocht naar de verre andere. Zo staat het bij de Grieken neergeschreven. In de bijbel wordt Eva uit de rib van Adam geboren. Beiden zijn in paradijselijke eenheid verbonden, tot ze eten van de appel die kennis brengt van goed en kwaad. Gedaan met de eenheid, het verlangen treedt te voorschijn. De zondeval scheidt het verschil tussen het ik en de ander, tussen man en vrouw, ouder en kind. Van dan af wordt de scheiding die aanvankelijk nog probleemloos is, een bron van spanning, een geschilpunt.

Desire. Contrasten in albast verbeeldt dit culturele verhaal op een eigentijdse manier. Hedendaagse filmfragmenten, fotomateriaal en 17de-eeuwse Mechelse devotiepaneeltjes uit albast worden naast en tegenover elkaar geplaatst. Ze tonen aan dat het verlangen naar eenheid van alle tijden is. De expositie toont mythische archetypen en bijbelse thema's in de symbolentaal van vroeger en nu. De meerderheid van de albasten werd nooit voordien aan het publiek getoond.

Wanneer: t.e.m. 9 maart 2008

Waar: Congres- en Erfgoedcentrum Lamot, Van Beethovenstraat 8-10, 2800 Mechelen

Info: www.desire-expo.be

Service / Tentoonstelling

Beatrix, zeventig jaar in beeld

Spotprenten, postzegels, billboards, historisch filmmateriaal en puzzels brengen geboorte, inhuldiging, feesten en het familieleven van de Nederlandse koningin door de ogen van tijdgenoten in beeld. Kleurrijke prentbriefkaarten laten al voor Beatrix' geboorte een ooeivaar zien die een koninklijke baby komt afleveren bij Paleis Soestdijk. De bezoeker ziet de prinses opgroeien in de familiekiekjes van Prins Bernhard. Als jonge vrouw wordt de huwbare prinses Beatrix door een paparazzo gefotografeerd in de tuin van Kasteel Drakensteyn, innig gearmd met een onbekende heer. Een roerige tijd breekt aan als bekend wordt dat het om de Duitser Claus

van Amsberg gaat. Zijn nationaliteit ligt twintig jaar na de bezetting nog erg gevoelig. Bij hun huwelijk in 1966 vliegen de rookbommen door de lucht en is overal de leuze 'Claus raus' te horen. Het gezinsleven van de koningin wordt op informele wijze vastgelegd door hofphotograaf Max Koot. Door de jaren heen is Beatrix vaak geportretteerd door fotografen en kunstenaars. Alleen of samen met Claus en de kinderen, met buitenlandse gasten of op het bordes met ieder nieuw kabinet.

Wanneer: t.e.m. 25 mei 2008

Waar: Schielandshuis, Korte Hoogstraat 31, 3011 Rotterdam

Info: www.atlasvanstolk.nl

